

II.

Podjela Jugoslavije

NASTANAK NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

Kako bismo podjelu i okupaciju Jugoslavije, te utemeljenje NDH sagledali u valjanome kontekstu, moramo se vratiti na Hitlerovu reakciju na udar koji su časnici izveli 27. ožujka 1941. u Beogradu, te na organizaciju vlasti generala Dušana Simovića. Za razliku od Italije, Njemačka u početku nije bila zainteresirana za napad i podjelu Jugoslavije, barem dok je ta zemlja služila njemačkim ciljevima. Pod premijerima Milanom Stojadinovićem i Dragišom Cvetkovićem u drugoj polovici 1935, Njemačka i Jugoslavija održavale su prijateljske odnose. Njemačka je postala glavnim jugoslavenskim trgovinskim partnerom, dok je Jugoslavija Njemačkoj služila kao važan izvor hrane i kovina, izuzev željeza. Nadalje, Nijemci su, a osobito Hitler, prisjećajući se iznimnih srpskih dosega u Balkanskim ratovima i Prvom svjetskom ratu, smatrali da je jugoslavenska vojska snažna sila koju neće biti jednostavno slomiti, a Njemačka do ožujka 1941. nije bila voljna upustiti se u toliko zahtjevan pot-hvat. Politički „koordinirana” Jugoslavija, koja igra dodijeljenu ulogu, itekako je odgovarala njemačkim interesima. No takav se stav promijenio nakon puča 27. ožujka 1941. Udar, izveden na britanski poticaj, bio je reakcija na odluku regenta Pavla i vlade Cvetković-Maček, dva dana ranije, o pristupanju Trojnome paktu. Taj je čin Hitleru pokazao koliko je nužno vojno pokoriti Jugoslaviju kako bi otklonio i najmanju mogućnost da britanske zračne snage iz baza u Grčkoj i Jugoslaviji počnu napadati južno krilo njemačkih snaga koje su se spremale na napad na Sovjetski Savez. Hitler je istodobno odlučio i politički uništiti Jugoslaviju podjelom zemlje.

S ciljem podčinjavanja i podjele Jugoslavije, Hitler se poslužio ne samo vojskom Njemačke i savezničkih zemalja Italije i Mađarske, nego i nezadovoljstvom velikog broja Hrvata činjenicom da su u međuratnoj jugoslavenskoj državi bili u podređenome položaju. Stoga je u njegovoj naredbi o napadu na Jugoslaviju – Direktivi 25 – stajalo: „Unutarnje političke tenzije u Jugoslaviji pojačat ćemo političkim obećanjima Hrvatima”. Ipak, zapisnik sa sastanka u Hitlerovu uredu na dan izdavanja naredbe pokazuje da Nijemci nisu imali jasan i nedvosmislen plan o nagrađivanju Hrvata za pruženu pomoć. U za-

NASTANAK NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

Kako bismo podjelu i okupaciju Jugoslavije, te utemeljenje NDH sagledali u valjanome kontekstu, moramo se vratiti na Hitlerovu reakciju na udar koji su časnici izveli 27. ožujka 1941. u Beogradu, te na organizaciju vlasti generala Dušana Simovića. Za razliku od Italije, Njemačka u početku nije bila zainteresirana za napad i podjelu Jugoslavije, barem dok je ta zemlja služila njemačkim ciljevima. Pod premijerima Milanom Stojadinovićem i Dragišom Cvetkovićem u drugoj polovici 1935, Njemačka i Jugoslavija održavale su prijateljske odnose. Njemačka je postala glavnim jugoslavenskim trgovinskim partnerom, dok je Jugoslavija Njemačkoj služila kao važan izvor hrane i kovina, izuzev željeza. Nadalje, Nijemci su, a osobito Hitler, prisjećajući se iznimnih srpskih dosega u Balkanskim ratovima i Prvom svjetskom ratu, smatrali da je jugoslavenska vojska snažna sila koju neće biti jednostavno slomiti, a Njemačka do ožujka 1941. nije bila voljna upustiti se u toliko zahtjevan pot-hvat. Politički „koordinirana” Jugoslavija, koja igra dodijeljenu ulogu, itekako je odgovarala njemačkim interesima. No takav se stav promijenio nakon puča 27. ožujka 1941. Udar, izveden na britanski poticaj, bio je reakcija na odluku regenta Pavla i vlade Cvetković-Maček, dva dana ranije, o pristupanju Trojnome paktu. Taj je čin Hitleru pokazao koliko je nužno vojno pokoriti Jugoslaviju kako bi otklonio i najmanju mogućnost da britanske zračne snage iz baza u Grčkoj i Jugoslaviji počnu napadati južno krilo njemačkih snaga koje su se spremale na napad na Sovjetski Savez. Hitler je istodobno odlučio i politički uništiti Jugoslaviju podjelom zemlje.

S ciljem podčinjavanja i podjele Jugoslavije, Hitler se poslužio ne samo vojskom Njemačke i savezničkih zemalja Italije i Mađarske, nego i nezadovoljstvom velikog broja Hrvata činjenicom da su u međuratnoj jugoslavenskoj državi bili u podređenome položaju. Stoga je u njegovoj naredbi o napadu na Jugoslaviju – Direktivi 25 – stajalo: „Unutarnje političke tenzije u Jugoslaviji pojačat ćemo političkim obećanjima Hrvatima”. Ipak, zapisnik sa sastanka u Hitlerovu uredu na dan izdavanja naredbe pokazuje da Nijemci nisu imali jasan i nedvosmislen plan o nagrađivanju Hrvata za pruženu pomoć. U za-

pisniku stoji tek da će Hrvati „dobiti jamstva o političkome pristupu (kasnijoj autonomiji)”.¹ Nijemci su računali i na pomoć nacionalnih manjina u Jugoslaviji, a osobito pola milijuna folksdojčera, koji su već u cijelosti bili pod nacističkim utjecajem.

Do promjene u njemačkim razmišljanjima o Hrvatskoj došlo je u vrijeme pripremanja Direktive 25, pod utjecajem aktivnosti njemačkih emisara u Zagrebu i Hitlerovih diplomatskih igara s njegovim saveznicima. Na koncu je tako na površinu izronila i zamisao o neovisnoj hrvatskoj državi. Prvo je, u poruci koju je 27. ožujka uputio mađarskome regentu Miklósu Horthyju, Hitler predložio da Mađarska Hrvatsku nekako priključi svome teritoriju. No, Horthy je to mudro odbio i Hitlera o tome izvjestio 29. ožujka. Na konferenciji održanoj 31. ožujka u prostorima službe Abteilung Landesverteidigung, Nijemci su zaključili da će Hrvatska steći neovisnost.² Istog dana von Ribbentrop je njemačkom generalnome konzulu u Zagrebu odredio da „hrvatske vođe u povjerenju, posredstvom prikladnih posrednika, izvjesti da ćemo se unutar okvira novog europskog poretka pobrinuti za neovisnu Hrvatsku, dođe li do raspada jugoslavenske države zbog njihovih vlastitih grešaka. Na ostvarenju tog cilja najdjelotvornije će raditi potpunim suzdržavanjem od daljnje suradnje s Beogradom”.³ Kad su 6. travnja njemački zrakoplovi počeli bombardirati Beograd, a kopnene snage krenule u napad na Jugoslaviju, njemački agenti nastavili su provoditi subverzivne djelatnosti u Zagrebu. Prema njihovim uputama, Slavko Kvaternik proglasio je NDH 10. travnja.

Hrvatima koji su s njemačkim agentima surađivali u proglašavanju nove države trebao je pripasti i teritorij BiH. Međutim, ni u tom slučaju njemačko razmišljanje nije bilo posve jasno. U 6. točki Hitlerove Preliminarne direktive od 12. travnja 1941. o podjeli Jugoslavije stajalo je: „Hrvatska će postati neovisnom državom u etničkim granicama. Njemačka se neće miješati u njezine unutarnje stvari.”⁴ No, Hitler je hrvatskim „etničkim granicama” obuhvatio tek teritorij nekadašnjih austrougarskih zemalja Hrvatske i Slavonije, budući da je u 7. točki direktive stajalo da će odluka o uređenju „preostalih područja, pa tako i BiH”, biti prepuštena Italiji. To je u 5. točki potvrdila i naredba generala Franza Haldera, načelnika Vrhovnog stožera, od 13. travnja 1941, izdana njemačkoj Drugoj i Dvanaestoj armiji, na terenu u Jugoslaviji, a koja se odnosila na „upravljanje Jugoslavijom”: „Dalmatinska obala, te BiH i Crna Gora bit će prepušteni talijanskoj političkoj volji. Moguće je razmotriti i pitanje obnavljanja neovisne Crne Gore”.⁵

No iako je u Hitlerovoj direktivi stajalo da se Njemačka neće miješati u unutarnja hrvatska pitanja, te iako su i ta i Halderova naredba izričito navodile da će o sudbini BiH odlučivati Italija, Nijemci su ponovno promijenili plan. Utvrdili su demarkacijsku liniju koja će dijeliti njemačku od talijanske okupacijske zone u Hrvatskoj, a po njoj je najveći dio BiH ostao u njemačkoj

zoni (vidi Kartu 1. u daljnjem tekstu). Uz neznatne promjene, ministri vanjskih poslova von Ribbentrop i Ciano prihvatili su je na konferenciji u Beču 21-22. travnja. Ta crta (koju ponekad nazivamo i Bečkom linijom) trebala je ostati na snazi do završetka rata.

Neposredno prije napada na Jugoslaviju, u ožujku i početkom travnja 1941, u Zagrebu su aktivno djelovali njemački generalni konzul, Alfred Freundt, nekolicina njemačkih obavještajaca, te Walter Malettke, posebni izaslanik Ureda za međunarodne odnose Nacionalsocijalističke radničke stranke Alfreda Rosenberga. Pukovnik SS-a Edmund Veessenmayer, koji je predstavljao von Ribbentropa, pridružio im se 3. travnja. Veessenmayer je bio daleko najveći i najuspješniji stručnjak za postavljanje pronacističkih vlada u središnjoj i jugoistočnoj Europi, koji će u sljedeća dva tjedna odigrati vodeću ulogu u svemu što se događalo u Zagrebu.⁶

Iako je ustaški pokret ideološki bio sličan fašističkom i nacističkome, Nijemcima je bilo važnije da u Hrvatskoj imaju vlast s narodnom podrškom, koja će im omogućiti da svoju zonu nadziru s malim brojem vojnika, te da je u miru eksploatiraju, nego da uspostave režim koji će njihovu režimu biti sličan na ideološkome planu, ali koji će imati vrlo mali broj sljedbenika i koji neće jamčiti vlast kakvu su njemačke vojne vlasti priželjkivale. Želeći ostvariti navedene ciljeve, njemačke su vlasti za svoju stvar pokušale pridobiti Vladka Mačeka, vođu HSS-a. Maček je uživao potporu većine pripadnika hrvatskih građana, bio je zamjenik premijera u Cvetkovićevu kabinetu, te je bio poznat kao odlučan zagovornik jugoslavenkog pridržavanja potpisanog Trojnog pakta. Nadalje, HSS sa svojom je saveznicom, Samostalnom demokratskom strankom (koju su uglavnom činili hrvatski Srbi), nadzirao upravu u Banovini Hrvatskoj, te, što je bilo još važnije, paravojne snage te stranke, pa bi i prelazak na novi režim pod njemačkim vodstvom bio razmjerno jednostavan. Na koncu, za razliku od Pavelića, Maček nije bio marioneta u talijanskim rukama. Nijemci su željeli da Maček proglasi „neovisnu” hrvatsku državu i pozove njemačku vojsku koja će u djelo provesti odvajanje Hrvatske od ostatka Jugoslavije. Na taj način bez vojnog bi djelovanja Njemačka stekla velik dio Jugoslavije, čiji bi se ostatak nakon toga vjerojatno raspao sam od sebe.

Pod utjecajem njemačkih emisara, domaći ustaše, pod vodstvom Slavka Kvaternika, nekadašnjeg austrougarskog potpukovnika, navodno bi bili prihvatili Mačeka kao prvog čovjeka nove hrvatske marionetske države.⁷ Bili su pronjemački nastrojeni i imali su razloga smatrati da će, ako njemački Wehrmacht pomogne u stvaranju nove hrvatske države, bilo na poziv, bilo invazijom, biti pametnije na čelu države imati čovjeka kojeg su odabrali Nijemci nego Pavelića. No Maček je odbio njemačke ponude. Otputovao je u Beograd 2. travnja, te se pridružio članovima svoje stranke u pučističkom kabinetu generala Simovića kao prvi potpredsjednik vlade. Budući da su ga bili upo-

zorili da se kloni Beograda, Nijemci su njegov postupak možda protumačili kao znak odlučnosti u namjeri da očuva teritorijalni integritet zemlje. Ustaše i njihovi simpatizeri tada su se ponovno oglasili s optužbama da Maček takvim ponašanjem izdaje vlastiti narod. No Maček je smatrao da pristupanjem Simovićevoj vladi, koja nije skrivala namjeru da se pridržava Trojnog pakta, čuva zemlju od rata, kao i njezinu teritorijalnu cjelovitost.⁸ Činjenica da je odbio odigrati ulogu njemačkog poslušnika koji će pripomoći raspadu Jugoslavije, a tu je odluku donio i nje se držao unatoč silnome pritisku, što govori o njegovoj odlučnosti da nipošto ne postane pijunom u napadu sila Osovine na Jugoslaviju, te o njegovoj vjeri u konačnu pobjedu demokratskih zemalja Zapada. Tek nakon Mačekova odbijanja, Nijemci su svim sredstvima poduprli ustaše.

Poslije njemačkog bombardiranja Beograda i početka rata 6. travnja, kralj i kabinet napustili su prijestolnicu i sklonili se u, kako su smatrali, razmjernu sigurnost planinske unutrašnjosti, namjeravajući odande otići u izgnanstvo, budući da nitko nije odviše vjerovao u dugotrajniji otpor okupacijskim snagama. Drugoga dana nakon napuštanja Beograda, Maček je Simovića izvijestio da „ni pod kojim uvjetima neće pristati na odlazak u inozemstvo”.⁹ Nakon toga dao je ostavku na mjesto prvog potpredsjednika vlade i za svog zastupnika u izgnanstvu imenovao tajnika HSS-a, Jurja Krnjevića, te se vratio u Zagreb. Mačekova ostavka bila je težak udarac za Simovićevu vladu, budući da je od sviju članova kabineta upravo on uživao najveću narodnu potporu. Još dvojica ministara, također članova HSS-a, Ivan Andres i Bariša Smoljan, kao i vođa JMO-a i jedini predstavnik bosanskohercegovačkih Muslimana u kabinetu, Džafer Kulenović, također su odlučili ostatu u zemlji.

Kad se Maček 8. travnja vratio u Zagreb, Nijemci su već bili odlučili svoje interese u Hrvatskoj povjeriti Paveliću i ustašama, pa je Maček praktički ostao bez ikakva osobnog i političkog utjecaja. Istog dana jugoslavensko vojno zapovjedništvo u Zagrebu zamolilo ga je da pošalje izaslanika u pobunjenu 108. pukovnicu Slavonske divizije u Bjelovaru, nedaleko od Zagreba, koji će od vojnika zatražiti da poštuju naloge zapovjednika, što je Maček i učinio. No izaslanikove molbe nisu pomogle.¹⁰ Maček je izdao i proglas namijenjen hrvatskome narodu:

Hrvati! Vratio sam se među vas i htio bih vas uvjeriti u sljedeće: snašla nas je najveća moguća nesreća koja se uopće može dogoditi jednome narodu – rat. To je zlo moguće ublažiti jedino ako ostanemo ujedinjeni i disciplinirani. I dosada ste me slijedili u teškim trenucima, pa sam uvjeren da će tako biti i nadalje. Ostat ću među vama i s vama dijeliti i dobro i zlo. Ne treba ni naglašavati da ću kao i dosada za svaki pojedini slučaj davati preporuke i savjete. To ću činiti ili preko naših organizacija ili preko posebnih izaslanika

koji će biti narodni zastupnici ili druge poznate vodeće ličnosti naše stranke. U ovom trenutku od vas tražim red i disciplinu, bez obzira jeste li u oružanim snagama ili kod kuće.¹¹

Dio zagrebačkih novina objavio je Mačkov proglas 9. travnja, no utjecaj njemačkih obavještajaca i posrednika, ustaša i proustaških elemenata u HSS-u već je bio toliki da te novine i nisu doprle do širokih narodnih masa. No i taj proglas služi kao dodatni dokaz o tome da Maček nije podupirao ustaška nastojanja s ciljem ometanja djelovanja jugoslavenske vojske i otvaranja Hrvatske njemačkim snagama.¹² Maček je naivno vjerovao da i dalje uživa povjerenje većine Hrvata, da je u mogućnosti donositi značajne političke odluke, te da će većina poslušati njegove naloge. Nema sumnje u to da ga je podržavala većina Hrvata, no jedan poveći broj, osobito u Zagrebu i drugim većim gradovima, oni koji su predviđali nastanak neovisne hrvatske države, već su prešli u redove pristaša Pavelića i ustaša. Tako su Maček i još nekoliko važnih vođa ostali izolirani i bez ikakva utjecaja na zbivanja. Iako je HSS imao predstavnike u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi, to nimalo nije pomoglo stranačkim vođama i članovima koji su i dalje bili u Hrvatskoj. HSS, koji je tijekom čitavog međuratnog razdoblja bio autoritativni glas hrvatskog naroda, tako je ostao posve nemoćan, a niti jedan od njegovih sastavnih dijelova nije bio u mogućnosti ostvariti značajniji politički utjecaj.

S obzirom na opći razvoj situacije, jedan drugi događaj u to je vrijeme također imao veliku važnost. Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije i generalni sekretar stranke, Josip Broz Tito, u to su vrijeme boravili u Zagrebu. Osmog travnja 1941. centralni komiteti jugoslavenske i hrvatske organizacije Komunističke partije odlučili su uputiti izaslanstvo u zapovjedništvo jugoslavenske Četvrte armije i od vojnih vlasti zatražiti da izdaju oružje radnicima koji bi tako pomogli u obrani Zagreba. Pavle Gregorić, koji je bio član obaju komiteta, dvaput je posjetio vojno zapovjedništvo, no premda je prvi put kratko razgovarao s generalom koji je zapovijedao tom armijom, kao i, drugom prilikom, s jednim od njegovih pomoćnika, nije ih uspio uvjeriti da naoružaju radništvo.¹³

Nakon što je Maček odbio njihove prijedloge, Nijemci su svu podršku usmjerili prema ustašama. Iako su znali za Pavelićeve protalijanske stavove, oslonili su se na pronjemačke stavove mnogih drugih vodećih pripadnika ustaškog pokreta, a osobito najistaknutijeg ustašu u Hrvatskoj, Slavka Kvaternika. Uz njegovu pomoć, Nijemci su počeli potkopavati jugoslavensku državu iznutra, te se pripremati za napad na Hrvatsku. U Zagrebu je Veessenmayer tijesno surađivao sa skupinom pronjemački nastrojenih ustaša i nekim manje važnima članovima vodstva HSS-a koji su već planirali proglašenje nove hrvatske države uz njemačku pomoć.¹⁴ Doznajući da se njemačke jedinice primiču

Zagrebu, Veessenmayer je odlučio, 10. travnja, organizirati proglašenje neovisne hrvatske države koje će se vremenski poklopiti s ulaskom njemačkih snaga u glavni grad. Ujutro se sastao s Kvaternikom, a rano poslije podne nagovorio je Mačeka da se odrekne svoje čelne funkcije i da surađuje pri prijenosu vlasti. Nakon toga ponovno se sastao s Kvaternikom i rekao mu da je kucnuo čas za proglašenje nove države. Njih dvojica potom su posjetili Mačeka, koji je, suočivši se s neizbježnim, surađivao u sastavljanju i potpisivanju deklaracije koju će Radio Zagreb objaviti nakon Kvaternikova proglašenja neovisnosti.¹⁵ Nakon toga Veessenmayer i Kvaternik otišli su na Radio Zagreb, gdje je oko 17:45 Kvaternik u eter pročitao sljedeći proglas:

Hrvati!

Božja providnost i volja našeg saveznika, kao i teška višestoljetna borba hrvatskog naroda i silni naponi našeg Poglavnika, dr. Ante Pavelića, i ustaškog pokreta, kako kod kuće, tako i u inozemstvu, omogućili su da danas, dan uoči Uskrsa, nastane naša nezavisna hrvatska država.

Pozivam sve Hrvate, gdje god se nalazili, a osobito sve časnike, dočasnike i vojnike u svim dijelovima oružanih snaga i službama javne sigurnosti, da održavaju potpuni red, da se potčine zapovjedniku oružanih snaga u Zagrebu ili u mjestu u kojem su stacionirani, te da prisegnu na odanost NDH i njezinu poglavniku.

Kao Poglavnikov opunomoćenik, danas sam preuzeo nadzor nad cjelokupnom vladom i zapovjedništvo nad svim oružanim snagama.¹⁶

Ubrzo nakon toga, spiker je na istoj radijskoj postaji pročitao i Mačekovu izjavu:

Pukovnik Slavko Kvaternik, vođa hrvatskih nacionalista u zemlji, danas je proglasio slobodnu i nezavisnu hrvatsku državu na cjelokupnom povijesnom i etničkom hrvatskome prostoru, te je preuzeo vlast. Pozivam čitav hrvatski narod da sluša naloge nove vlade, a sve pristaše HSS-a koji su na raznim upravnim položajima, zatim sve županijske zastupnike, sve gradonačelnike i načelnike općina, kao i članove lokalnih vijeća i tako dalje, da ostanu na svojim funkcijama i da odano surađuju s novom vladom.¹⁷

Tim nedvosmislenim proglasom Maček je napustio ulogu političkog vode velike većine Hrvata, te odobrio nastanak nove marionetske države.

Posve je jasno da je Veessenmayer bio *metteur en scène* političkih promjena u Zagrebu, te da je dramatične događaje omogućio raspad jugoslavenske vojske i države pod njemačkim napadima. Bez njemačkih tenkova i bajuneta na hrvatskom teritoriju, proglašavanje hrvatske marionetske države, kakva god

bila, jednostavno ne bi uspio. Novonastala je država bila plod djelovanja Wehrmachta i njemačkih stručnjaka za subverzivnu djelatnost. Veessenmayerova je uloga najvidljivija u njegovu vlastitom izvještaju, izvještaju o aktivnostima 10. travnja koji je dan kasnije uputio njemačkome Ministarstvu vanjskih poslova:

Do mene su doprli prvi pouzdani izvještaji o napredovanju njemačkih jedinica 10. travnja u podne, zbog čega sam odlučio bez odlaganja postupiti samoinicijativno. U 15 sati održao sam još jedan sastanak s Kvaternikom i tom ga prigodom izvijestio da je kucnuo čas i da sam odlučio posjetiti Mačeka i iznuditi njegovu ostavku. Kvaternik je bio više nego zadovoljan, budući da ga je upravo to dotada najviše brinulo i budući da je imao dojam da se s tim problemom ne može u potpunosti nositi. Od 15.30 do 16 sati razgovarao sam s Mačekom i nakon podosta uvjeravanja i natezanja uspio sam ga navesti da potvrdi kako je pripravan povući se i vlast prepustiti osobno Kvaterniku. Maček mi je dao časnu riječ da će u cijelosti provesti svoju odluku. Odmah sam otišao Kvaterniku i izvijestio ga o ishodu razgovora, što je izazvalo silno oduševljenje među vođama nacionalista, te sam ga odmah odveo Mačeku. Ondje je Maček sročio i potpisao izjavu o ostavci i prijenosu vlasti na Kvaternika. Izvorni je tekst kod mene. Ne želeći gubiti vrijeme i zbog toga što sam morao računati na moguće sabotaze u slučaju da se prerano dozna za odluku, tek uz velike muke uspio sam nagovoriti Kvaternika da sa mnom odmah pođe u radijski studio, odakle je oko 17.45 svečano objavljena odluka o ostavci i prijenosu vlasti. Kao časnik, Kvaternik je htio krenuti ususret njemačkim jedinicama, kako bi ih prvi dočekao i pozdravio. No na koncu ipak nije odbacio moje prijedloge praktične političke naravi, te je tako tek malo prije ulaska prvih njemačkih jedinica došlo do proglašenja slobodne i nezavisne hrvatske države. Ta je činjenica izazvala neviđeno oduševljenje, a grad je odmah ukrašen zastavama. Zahvaljujući tome, njemačke su jedinice dočekane na način koji nitko dotada nije smatrao mogućim, a general Kühn rekao mi je da je nešto slično doživio jedino u Linzu [vjerojatno prilikom pripajanja Austrije Njemačkoj u ožujku 1938]. Inicijativa i provedba tijekom opisanih sati bili su isključivo u mojim rukama. Zahvaljujući tome, u potpunosti je izbjegnuto krvoproliće, a njemačke su jedinice istovremeno, zbog, s vojnog stajališta, izvrsnih Kvaternikovih priprema, uštedjele na vremenu i žrtvama. Vjera i povjerenje čitavog hrvatskoga naroda u Führera i njegov Wehrmacht od dana kad je počeo rat protiv Srbije uistinu su dirljivi. Otkako je Kvaternik preuzeo vlast, neprestano sam uz njega i nenametljivo mu pomažem. Namjeravam nastaviti s takvim djelovanjem, kako bismo što lakše nadvladali postojeće opasnosti. No pritom se ni na koji način nisam izjasnio u vezi s tumačenjem pojma slobode.¹⁸

Nema ni najmanje sumnje da su ustaše i mnogi pristaše HSS-a priželjkivali

neovisnu hrvatsku državu. No dobili su marionetsku državu, nezavisnu jedino po nazivu. Dva tjedna ranije Hitler nije čak ni razmišljao o zasebnoj hrvatskoj državi, a čak i nakon što je odlučio uništiti Jugoslaviju, nije točno znao što će učiniti s Hrvatskom. Ipak, 10. travnja 1941. nastala je ta hrvatska država, kao dio Hitlerova „novog poretka” u Europi. Za njezinu budućnost najznakovitija je bila posljednja rečenica u Veesenmayerovu izvještaju, u kojoj je ustvrdio da se „ni na koji način” nije „izjasnio u vezi s tumačenjem pojma slobode”.

„Izvršne Kvaternikove pripreme” koje Veesenmayer spominje u najvećoj je mjeri proveo pukovnik iz Glavnog stožera Franjo Nikolić, načelnik stožera jugoslavenske 1. grupe armija, te Četvrte i Sedme armije stacioniranih u sjevernoj Hrvatskoj, odnosno Sloveniji. Napustivši dužnost rano ujutro 10. travnja, Nikolić je Kvaterniku predložio plan za neutraliziranje zapovjedništva Četvrte armije. Taj je plan proveo tako što se vratio na dužnost i jedinicama Četvrte armije u okolici Zagreba naredio ili da prekinu sve operacije ili da se premjeste na bezopasne položaje i čekaju, budući da su već u tijeku pregovori o primirju s Nijemcima. Na taj je način otpor njemačkim jedinicama koje su napredovale prema Zagrebu umanjen ili posve prekinut, i, što je bilo još važnije, umanjena je opasnost od toga da jugoslavenske jedinice u okolici Zagreba onemoguće Kvaternikove i Veesenmayerove planove.¹⁹

Od ostalih pripremnih aktivnosti možemo spomenuti ograničeno petokolonaško djelovanje nekih hrvatskih časnika u jugoslavenskoj kopненоj vojsci i ratnom zrakoplovstvu, pripreme Građanske i Seljačke zaštite, čija je većina časnika i vojnika tada prešla na ustašku stranu, te dva Pavelićeva govora na radiju emitirana iz Firence (o tome opširnije u kasnijem tekstu). Jedna jedinica Četvrte armije – 108. pukovnija Slavonske divizije, stacionirana u Bjelovaru – odbila je 8. travnja krenuti na frontu. Ustaše i njihovi simpatizeri iz Građanske i Seljačke zaštite uspjeli su razoružati i uhititi zapovjedništvo raznih jedinica Četvrte armije, pa tako i stožer Četvrte armije. Čini se da su ustaše u tim akcijama ubili i niz srpskih časnika i vojnika Četvrte armije.²⁰

Očekujući Pavelićev dolazak, Kvaternik je s vodećim ustašama iz Hrvatske i disidentima Hrvatske seljačke stranke oformio rudimentarnu upravu nove države u onim dijelovima zemlje koji su bili pod zaštitom njemačkih snaga; 12. travnja utemeljio je i privremenu vladu – Hrvatsko državno vodstvo – kojom je predsjedao Mile Budak. U njemu su bili Budak (u to vrijeme hospitaliziran), potom Budakov zamjenik, te još sedmorica članova (jedan od njih bio je i bosanski Musliman), kao i četvorica posebnih povjerenika (za gospodarstvo i financije, za željeznicu, za vojsku i za Dalmaciju).²¹ Kvaternik je izdao i nekoliko ukaza i zakona, a najvažniji među njima bio je zakon o organizaciji hrvatske vojske (vidi 10. poglavlje). Rat se na jugoslavenskome teritoriju službeno nastavio do 17. travnja, kad su predstavnici jugoslavenske vojske u Beogradu potpisali dokument o bezuvjetnoj predaji Njemačkoj i Italiji.

Istoga dana kad je proglašena hrvatska marionetska država, Maček se pokušao povući na svoje imanje u Kupincu kraj Zagreba, no njemački vojnici vratili su ga u Zagreb. Nakon toga, prema njegovim riječima, ispitivao ga je jedan visoki dužnosnik Gestapa, koji mu je ponovno ponudio da preuzme glavnu ulogu u novostvorenoj državi. Kasnije je zapisao: „Iz te sam se situacije izvlačio koliko sam god mogao, naglašavajući činjenicu da uživam ugled kao nepopravljivi pacifist koji u vrijeme rata ne želi politički djelovati.”²² Ako je to točno – a nema razloga vjerovati da nije – riječ je o još jednom dokazu u prilog činjenici da su Nijemci teška srca prihvatili Pavelića kao čelnika nove države, te koliko bi im bilo draže da se na tom mjestu našao Maček, čak i nakon što je nova država proglašena u Pavelićevo ime. Razlog je bio u tome što su Nijemci znali da Pavelić ima malobrojne političke sljedbenike, kao i u tome što su sumnjali da je talijanska marioneta. Nakon tog razgovora, Nijemci su Mačeku dopustili da se povuče na svoje seosko imanje, ali su mu naredili da ostane ondje i da se ne vraća u Zagreb.

Mačekova radijska objava pružila je dijelu njegovih sljedbenika, te gotovo svim dužnosnicima (osim Srbima) bivše Banovine Hrvatske izliku da stanu na stranu nove vlade. Ustaše i oni bivši članovi HSS-a koji su im se pridružili i prije 10. travnja 1941. već su tvrdili da je Maček, potpisivanjem Sporazuma Cvetković-Maček 26. kolovoza 1939, te sudjelovanjem u radu beogradske vlade, spasio Jugoslaviju i pritom izgubio povjerenje Hrvata koji su težili neovisnoj hrvatskoj državi. Mačekova odluka da pristupi Simovićevoj vladi samo je dodatno razjarila nacionalistički nastrojene Hrvate koji su ga počeli smatrati izdajicom.²³

Za ustaško preuzimanje vlasti bilo je osobito važno što su dvije paravojne organizacije HSS-a, Građanska zaštita i Seljačka zaštita, a osobito prvospomenuta organizacija, gotovo u cijelosti prešle na njihovu stranu. Tijekom prvih presudnih dana i tjedana, te su jedinice pomogle u razoružavanju više jedinica jugoslavenske vojske i u uspostavljanju određenog stupnja nadzora nad velikim dijelom teritorija nove marionetske države pod zaštitom njemačke i talijanske vojske.²⁴ No ustaše nisu imale povjerenja u te paravojne organizacije. Čim su organizirali vlastitu stranačku miliciju i preuzeli nadzor nad policijom, dio jedinica Građanske i Seljačke zaštite pridružili su zamecima redovne vojske, dok su ostale jedinice u cijelosti raspustili.

I dok je Hitler usklađivao savezničke snage protiv Jugoslavije, te okupljao jedinice za napad, a njemački posrednici u Zagrebu grozničavo pripremali odvajanje Hrvatske od jugoslavenske države, talijanske su se snage spremale za vlastite operacije protiv iste zemlje. Mussolini je osobno preuzeo zadaću aktiviranja Pavelića i ustaša, budući da se pojavila prilika za koju ih je Italija citavo vrijeme podupirala. Mussolini je prvi put primio Pavelića, u privatnoj

rezidenciji, vili Torloniji 29. ožujka. Sastanku je nazočio još jedino Filippo Anfuso, Cianov šef kabineta, koji je obnašao dužnost ministra vanjskih poslova dok je Ciano bio na vojnoj dužnosti.²⁵ Prema Anfusovim riječima, Mussolinija su najviše zanimala talijanska prava u Dalmaciji. Pavelić je ponovio da prihvaća ranije preuzete obveze, te mu u tom pogledu izdao jamstva.²⁶ Njih dvojica razgovarali su o još nekoliko pitanja za koja su se ustaše neposredno zanimali. Prvo, Pavelić je zatražio oslobađanje ustaša zatočenih na Liparima i na drugim lokacijama, kako bi mu se mogli pridružiti. Mussolini je to odmah odobrio. Drugo, talijanski časnik za vezu, potpukovnik Domenico Sangiorgio, zadužen je za održavanje veze između Pavelića i talijanske vojske u Rimu i na terenu. On se s Pavelićem prvi put sastao 6. travnja. I na koncu, Mussolini je Paveliću stavio na raspolaganje kasnovečernji termin na radijskoj postaji u Firenci. Pavelić se odmah počeo služiti tom pogodnošću.

Već nekoliko dana nakon sastanka s Mussolinijem, Pavelić je na firentinskom radiju, u sklopu programa tzv. ustaške postaje Velebit, održao dva govora, te dva proglasa hrvatskome narodu. U njima je objavio da je kucnuo čas oslobađanja Hrvatske, napao srpsku prevlast u starojugoslavenskoj vladi i Hrvate koji su surađivali sa Srbima, pohvalio prijateljski nastrojene njemačke i talijanske oslobodilačke snage, te najavio blistavu budućnost u novoj ustaškoj državi. Hrvatske vojnike u jugoslavenskoj vojsci Pavelić je pozvao da „smijene srpske časnike, prisegnu ustaškoj zastavi, a puške usmjere prema onima koji su podjarmili hrvatski narod, oskvrnuli sve što je sveto Hrvatima, te zauzeli hrvatske domove i prostore”.²⁷ Vrhovni ustaški stožer s te je postaje 10. travnja 1941. naredio ustašama u Hrvatskoj da oforme jedinice kojima će preuzeti sve vladine urede i komunikacije, razoružati žandare i sve srpske vojne dezertere, te uhititi sve osobe koje smatraju izdajicama i hrvatskim neprijateljima, kao i ostale nepouz dane pojedince. Usto su dobili upute da čuvaju mir i red i onemoguće pljačku.²⁸

U međuvremenu su ustaše zatočeni na talijanskome teritoriju oslobođeni i upućeni u Pistoiji (pedesetak kilometara sjeverozapadno od Firence), gdje su dobili talijanske uniforme i lako oružje. Desetog travnja posjetio ih je Pavelić i tog dana na radiju su doznali za proglašenje NDH. Nakon toga događaji su se počeli ubrzano smjenjivati. Mussolini je drugi put primio Pavelića 11. travnja, ovaj put u službenoj rezidenciji, Palazzo Venezia. Anfuso je ponovo bio jedini svjedok, iako je Pavelića na putu u Rim pratio mladi Eugen Kvaternik (Slavkov sin). Čini se da je Mussolinija i tom prilikom najviše zanimalo pitanje Dalmacije, dok su Pavelića mučili mnogi drugi problemi, prije svega, prema Anfusovu mišljenju, mogućnost da se u domovinu vrati kao izdajica zbog svega što je obećao Mussoliniju.²⁹ No tom prilikom nije nastao, niti je potpisan, nekakav dokument koji bi Pavelića obvezao da nakon što se nađe na čelu hrvatske države vodi računa o talijanskim pravima u Dalmaciji, iako se podrazumijevalo da će se novonastala država naći u talijanskoj sferi utjecaja.

Ustaše okupljeni u Pistoiji posebnim su vlakom otputovali u Trst, gdje su se privremeno smjestili u jednoj vojarni. Pavelić je također doputovao u Trst, uz kratko zaustavljanje u Goriziji, gdje se sastao s generalom Vittorinom Ambrosiom, zapovjednikom talijanske Druge armije, koja je nekoliko dana ranije krenula u napad na jugoslavenske snage. Pavelić i ustaše u Trstu su dobili autobuse i nekoliko automobila, pa su 13. travnja u 2:10 u noći na Sušaku prešli nekadašnju jugoslavensko-talijansku granicu i nastavili put u smjeru Zagreba. Kolona vozila usput se nekoliko puta zaustavila radi odmora i Pavelić je u tim mjestima održao kratke govore. U Karlovcu ih je dočekaio njemački general koji je zatražio da Pavelić što prije dođe u Zagreb. Dočekala ih je i hrvatska delegacija na čelu sa Slavkom Kvaternikom u Veesenmayerovu društvu.³⁰ A sutradan ih je potražio Filippo Anfuso, kojeg je Mussolini poslao u potragu za Pavelićem.

Iako se Mussolini na oba sastanka s Pavelićem najviše zanimao za talijanska prava u Dalmaciji, na što mu je Pavelić, kako se čini, ponudio nedvosmislena usmena obećanja, izostanak dokumenta koji bi i u pismenome obliku potvrdio ta obećanja uznemiravao je talijanskog vođu. I premda je vjerovao Paveliću i smatrao da je „naš jedini pijun na balkanskoj šahovskoj ploči, te mu ne bismo smjeli dopustiti da pobjegne”, Mussolini se pribojavao onoga što bi Nijemci, koji su već bili u Zagrebu, mogli dopustiti Paveliću kad se vrati. Stoga je smatrao kako je od svega najvažnije da Pavelić „javno i svečano ustvrdi” da priznaje talijanska prava u Dalmaciji prije nego što sile Osovine priznaju njegovu vlast, pa tako i prije nego što Nijemci eventualno nešto poduzmu.³¹ Po takvu Pavelićevu izjavu Mussolini je žurno uputio Anfusa 14. travnja. Anfuso je zrakoplovom otputovao u Zagreb, a potom u Karlovac. Nakon, kako se čini, podosta žučnih rasprava, njih su dvojica sastavili tekst brzojava Mussoliniju u kojem je Pavelić potvrdio da će pri utvrđivanju novih hrvatskih granica voditi računa o talijanskim pravima u Dalmaciji. No Pavelić je ustrajno tražio da tekst poruke prvo odobri Berlin. Nakon što su dobili njemačko dopuštenje, brzojav i dalje nisu uspijevali poslati jer su telefonske i telegrafske veze s Rimom bile u prekidu. Anfuso je stoga brzojav osobno odnio Mussoliniju.³² Pavelić je istodobno od Mussolinija i Hitlera zatražio i službeno priznanje NDH.

Budući da je Pavelića i njegovu svitu u Karlovcu brinula njegova sigurnost u Zagrebu, odlučili su u grad ući noću, a ne danju. Tako su u ranim jutarnjim satima 15. travnja, bez pompe i praznim ulicama, Pavelić, njegovi suradnici, te 200 – 300 ustaša u talijanskim odorama, s lakim oružjem, ušli u Zagreb u talijanskim kamionima, te zauzeli nekadašnju rezidenciju hrvatskih banova. Čini mi se da su se za noćni dolazak odlučili još zbog jednog razloga. Nakon što je njemačka vojska prodrla kroz jugoslavenske obrambene linije u Makedoniji, na jugu zemlje, Pavelić je u radijskome obraćanju javnosti ustvrdio da su se njemačke i talijanske snage na sjeverozapadu počele kretati, što će dovesti

do raspršivanja srbijanske vojske u Hrvatskoj, te je hrvatski narod pozvao da „hrabre vojnike naših prijatelja i zaštitnika dočeka s veseljem, radošću i poštovanjem”. „Uz njih”, dodao je tom prilikom, „i vaši sinovi, pripadnici hrvatske ustaške vojske, dolaze među vas, s puškama u ruci i odvažno se bore.”³³ No zagrebačke se javnosti ustaška vojska ne bi ni najmanje dojmila da je uvidjela da je riječ o tek 200 – 300 ljudi.

Tako je Pavelić 15. travnja 1941. došao na vlast, premda vrlo ograničenu, u novoj ustaškoj državi pod pokroviteljstvom njemačkih i talijanskih snaga. Istoga dana Hitler i Mussolini priznali su NDH i objavili da će njihove vlade rado pomoću novoformiranoj vladi u određivanju granica.³⁴ Kao što ćemo vidjeti, ustaška je država u stvarnosti bila bitno drukčija u odnosu na blistava Pavelićeva obećanja u radijskim obraćanjima, te od očekivanja mnogih Hrvata koji su slavili proglašenje NDH.

Glavni njemački opunomoćenik u Hrvatskoj, Edmund Glaise von Horste-nau, u Zagreb je doputovao 15. travnja, a njemački poslanik, Siegfried Kasche, Paveliću je vjerodajnice uručio 22. travnja. Talijani nisu bili toliko brzi u imenovanju predstavnika. Njihov posebni izaslanik, Raffaele Casertano, u Zagreb je doputovao oko 20. travnja, a veleposlaničke vjerodajnice predao je 3. srpnja. Glaiseov talijanski kolega, general Giovanni Battista Oxilia, s Vojnom misijom na čijem je bio čelu, doputovao je sredinom lipnja. Usmeni nalog koji je državni tajnik u njemačkome Ministarstvu vanjskih poslova, Ernst Waizsäcker, dao Kascheu prije nego što će ovaj otputovati za Zagreb, mnogo govori o službenom njemačkome stavu i prema Italiji i prema hrvatskoj državi:

Ovisno o uputama koje će [Kasche] dobiti od ministra vanjskih poslova ili samog Führera, rekao sam da mu želim skrenuti pozornost na samo jednu, ali vrlo važnu činjenicu. Hrvati i Talijani već se po prirodi stvari neće među sobom slagati. Stoga je izvjesno da će se Hrvati obraćati Kascheu, kao njemačkome dužnosniku, i pokušavati od njega tražiti da bude arbitar u sporovima između njih i Talijana. Sve dok traje rat, apsolutno ćemo morati paziti na talijanske interese. Dođe li stoga do situacija u kojima ćemo morati odlučivati u sporovima između Talijana i Hrvata, u svakom ćemo pojedinom slučaju morati ići na ruku Talijanima. Hrvati će zbog toga biti nezadovoljni, a nije bilo baš niti jednog razloga zbog kojeg bismo taj teret trebali preuzeti na svoja pleća. Kasche se stoga treba kloniti takvih stvari i dopustiti da talijanska hegemonija u Hrvatskoj dođe do razine na kojoj će biti u skladu s našim vlastitim interesima.³⁵

PODJELA ZEMLJE

Donijevši odluku o tome da će razoriti i podijeliti Jugoslaviju, Hitler je htio što prije ostvariti pet teritorijalnih ciljeva: 1) zaokružiti Veliki Reich zauzimanjem, radi kasnijeg pripajanja, sjevernog dijela Slovenije, područja s populacijom koja je, prema nacističkoj ideologiji, prikladna za brzu germanizaciju, 2) privremeno zauzeti dio Jugoslavije, osobito same Srbije, važan na području Balkana zbog komunikacijskih linija i bogatih izvora strateški važnih metala (osim željeza), 3) zadovoljiti teritorijalne pretenzije i Italije i manjih partnera, Mađarske i Bugarske, 4) zadovoljiti ustaške težnje za stjecanjem neovisne hrvatske države kao nagrade za njihovu ulogu u napadu na Jugoslaviju, te 5) od vitalne važnosti, očuvati i dodatno proširiti „posebne njemačke gospodarske interese na području bivše jugoslavenske države”.³⁶

Na Karti 1. prikazana je podjela Jugoslavije. Njemačka je zauzela veći dio Slovenije, osim Ljubljane, ali i sjeverozapadni dio uz talijansku granicu, kao i područje od linije 10 – 15 kilometara od desne obale Save do bivše austrijske granice i istočno do novih granica NDH i Mađarske. Njemačka je jednostrano odlučila što želi od slovenskog područja, o tome izvijestila Talijane, te izrazila nadu da će se talijanska strana zadovoljiti preostalim područjem. Tijekom prvih nekoliko tjedana uoči trajnog određivanja nove granice, Nijemci su liniju zapravo još nekoliko puta premjestili u vlastitu korist.

Italija je pripojila ostatak Slovenije i nazvala ga Ljubljanskom pokrajinom (*Provincia di Lubiana*). Italija je pripojila i dio hrvatskog teritorija u zaleđu Rijeke, velik dio Dalmacije s većinom jadranskih otoka, te Bokokotorski zaljev. Na-dalje, Italija je zauzela Crnu Goru, koja je trebala postati zasebnim kraljevstvom pridruženim Italiji u svojstvu vazalne države. Albanija pod talijanskom vlašću pripojila je zapadni dio Makedonije, najveći dio Kosova (odnosno Kosovo i Metohiju, kako se u to vrijeme područje nazivalo), uski pojas crnogorskog teritorija u blizini Skadarskog jezera, te područja Plav i Gusinje, odreda područja na kojem su Albanci bili u većini ili imali velik udio u stanovništvu.

Karta 1. Podjela Jugoslavije, 1941.

Bugarskoj je dopušteno da anektira veći dio Makedonije, dio jugoistočne Srbije, te manje dijelove istočne Srbije i Kosova. Mađarska je tako pripojila Bačku i Baranju, hrvatsko Međimurje, te slovensko Prekomurje.

Srbiju, koja se u biti našla u granicama koje je imala do 1912, ali i uz dio Kosova i Banata, njemačke su jedinice posve okupirale, te stavile pod vojnu vlast. Banatom su upravljali lokalni folksdojčeri. Samom Srbijom upravljala je njemačka okupacijska vojska, prvo uz pomoć skupine srbijanskih upravitelja i službenika – Komesarijata – a potom, od 29. kolovoza 1941. uz pomoć kvislinške vlade na čelu s generalom Milanom Nedićem, bivšim jugoslaven-skim ministrom vojske i ratne mornarice, te načelnikom Glavnog stožera. Nijemci su u Srbiju doveli i bugarske jedinice, u tri navrata, kako bi pomogle u okupaciji, no te su jedinice u svakom trenutku bile posve pod njemačkim nadzorom.

Na koncu, od teritorija Hrvatske i Slavonije (osim malenog područja sjeveroistočno od Rijeke, nekih sjevernojadranskih otoka i Međimurja), zajedno s dijelom Dalmacije koji nije pripojen Italiji, te čitavom BiH, nastala je NDH, koju su 15. travnja priznale Njemačka, Italija i Mađarska. No, novu je državu dijelila demarkacijska linija koja je prolazila približno njezinom sredinom, odvajajući njemačku i talijansku okupacijsku zonu. Ta se demarkacijska linija protezala dalje na jugoistok, do točke na kojoj se granica Srbije pod njemačkom okupacijom sastajala s dijelovima Jugoslavije koje su pripojile Bugarska i Albanija.

Ni u Njemačkoj ni u Italiji među vojnim i političkim vođama nije bilo suglasja u vezi s upravljanjem pokorenom Jugoslavijom. U Njemačkoj je glavni zagovornik stvaranja marionetske hrvatske države, kako se čini, bio von Ribbentrop, koji je očekivao da će pomoću njemačkog veleposlanika u Zagrebu ostvarivati značajan utjecaj. Nema sumnje da ga je u tome podupirao i Hitler, koji je sustavno nastojao dijeliti ovlasti na podčinjene, a u ovom je slučaju htio zadovoljiti silnu i neodložnu potrebu partnera Mussolinija za „pobjedama” koje će objaviti talijanskome narodu. U Italiji je Mussolini bio glavni zagovornik trenutačne podjele teritorijalnog plijena, te utemeljenja hrvatske države, u kojoj bi Italija trebala imati presudan utjecaj. S druge strane, čini se da su vojni čelnici obiju zemalja bili skloniji jednostavnom okupacijskome režimu za čitav jugoslavenski teritorij. Protivili su se stvaranju marionetskih država, koje su samo komplicirale ulogu vojnih snaga i umanjivale njihov utjecaj, kao i slobodu djelovanja. Kritički stavovi generala Vittorija Ambrosija i Maria Roatte o podjeli Jugoslavije, a osobito o osnivanju zasebne hrvatske države, izraženi su već potkraj 1941. i početkom 1942. (vidi 6. poglavlje). Roatta je u memoarima još eksplicitniji: „Podjela Jugoslavije, koju su Hitler i Mussolini priželjkivali kako bi odmah konzumirali postignute uspjehe (u Duceovu

slučaju vjerojatno i kako bi izbjegao mogućnost da mu glavni saveznik jednom sve nekako oduzme), bila je velika pogreška... Da je Jugoslavija ostala u nepromijenjenome obliku, jednostavno kao okupirana država, nije posve sigurno, ali je vrlo vjerojatno, da bi se u njoj održao mir."³⁷ I premda se Roattina argumentacija doima neuvjerljivom, njegovi stavovi pokazuju da podjela Jugoslavije nije imala jednoglasnu potporu čak ni među ljudima koji su je proveli.

NJEMAČKI OKUPACIJSKI SUSTAV U SRBIJI

Sama Srbija, približno u granicama u kojima je bila do 1912, bila je jedini dio raskomadane Jugoslavije u kojem su Nijemci uspostavili vojnu okupacijsku vlast. To je područje bilo osobito vrijedno zbog transportnih pravaca – Dunava i željeznica – te izvora metala. Kako bi sve to iskoristili uz najmanje troškove, Nijemci su morali održavati red i mir. S tim ciljem osnovana je srbijanska marionetska vlada, prvo Savet komesarijata za Srbiju s Milanom Aćimovićem na čelu, a kasnije i vlada s formalnijim ovlastima na čelu s premijerom. No, i njoj je omogućeno da ima tek ograničen broj policajaca, žandara i vojnika. Od siječnja 1942. bugarske su jedinice također sudjelovale u okupaciji dijelova srbijanskog teritorija pod nadzorom i za račun njemačke vojne uprave, kako bi više njemačkih snaga ostalo na raspolaganju za druge potrebe. Osim toga, Nijemci su održavali mir i uz pomoć niza neregularnih oružanih formacija.

U ovom dijelu knjige opisat ćemo njemački okupacijski režim u Srbiji i nakratko se osvrnuti na ukupnu organizaciju njemačke vojske na jugoistoku Europe, čiji je sastavni dio bio i režim u Srbiji. U 5. poglavlju detaljnije ćemo opisati srbijansku marionetsku vladu i njezin odnos s njemačkim okupacijskim vlastima, korištenje bugarskih jedinica za okupacijske zadaće u Srbiji, korištenje pomoćnih formacija u Srbiji, posebnu okupacijsku vlast u Banatu, te odnos marionetske vlade prema Mihailovićevim četnicima. Od zauzimanja i podjele Jugoslavije u travnju 1941. i odlaska Nijemaca iz Beograda u listopadu 1944. njemačka vlast na jugoistoku Europe doživjela je nekoliko organizacijskih promjena na najvišoj razini. U određenoj mjeri te su promjene bile plod izmijenjenih vojnih okolnosti, no i politička je situacija bila važan čimbenik, budući da su se različiti elementi njemačke uprave zalagali za različita rješenja problema jugoistočne Europe.

Dok su i dalje trajale vojne operacije protiv Jugoslavije, zapovjednik Vrhovnog zapovjedništva njemačke vojske (*Oberkommando des Heeres* – OKH) izdao je proglas stanovništvu koje će se naći pod nadzorom njemačkih Jedinica. U njemu su pobrojena pravila njemačke okupacije, kao i načela koja se odnose na aktivnosti lokalnih vlasti, javnih služba, gospodarskih subjekata.

ta i, općenito, pučanstva.³⁸ Nakon podjele Jugoslavije, i nakon što se većina njemačkih snaga povukla s jugoslavenskog teritorija, te su se odredbe odnosile samo na Srbiju pod njemačkom okupacijom i na dio Slovenije pod njemačkom okupacijom, a mijenjale su se i prilagođavale ovisno o okolnostima.

Tijekom prva dva tjedna od ulaska njemačkih jedinica na prostor nestale Jugoslavije, civilnim poslovima u Srbiji upravljao je general Wolfgang Schmidt-Logan, zapovjednik Pozadinskog zapovjedništva Druge armije, prema zapovijedima Vrhovnog vojnog zapovjedništva. Po završetku tog razdoblja, 20. travnja 1941. godine, vojna okupacijska vlast u Srbiji utemeljena je naredbom feldmaršala Walthera von Brauchitscha, zapovjednika Vrhovnog vojnog zapovjedništva. Tom je zapovijedi osnovan ured vojnog zapovjednika Srbije kao čelnika okupacijskog režima. Vojni je zapovjednik bio podčinjen glavnome opskrbniku Vrhovnog vojnog zapovjedništva, te zapovjedniku njemačke Druge armije dok se nalazila na terenu u Srbiji, te je izvršne ovlasti obavljao u ime jednog i drugog nadređenog časnika. I prije izdavanja te zapovijedi, osoblje koje će činiti vojnu upravu okupljeno je u Würzburgu, u Njemačkoj, a 17. travnja napisana je i radna verzija zapovijedi vojnome upravitelju u kojoj su navedene njegove osnovne dužnosti. Među njima je bilo očuvanje željezničkog pravca između Beograda i Soluna, te dunavskog prometnog pravca, provedba gospodarskih naloga maršala Reicha Hermanna Göringa, kao opunomoćenika za četverogodišnji plan, te uspostavljanje i održavanje reda i mira. Među ostalim važnim prvim zadaćama bilo je čuvanje jugoslavenskih ratnih zarobljenika koji su se još nalazili u Srbiji i zaštita vojnog plijena oduzetog jugoslavenskoj vojsci.³⁹

Posebna naredba Vrhovnog vojnog zapovjedništva od 23. travnja te je zadaće navodila detaljnije, te utvrdila i ovlasti vojnog zapovjednika u Srbiji. Njemu neposredno podređeno osoblje podijeljeno je na vojni i administrativni odjel. Kako bi uspostavio nadzor nad zemljom, dobio je osoblje za četiri područna i deset oblasnih zapovjedništava. Dobio je četiri bojne lokalne obrane (*Landesschützen*), koje su podijeljene na četiri područna zapovjedništva. Dobio je i kontingent tajne vojne policije. Pod zapovjedništvom nije imao ni borbene jedinice ni jedinice za obranu garnizona, a dužnosti su mu bile ograničene na održavanje zakona i reda „ako ih je moguće uspostaviti i jamčiti administrativnim naredbama, zakonima i provođenjem zakona”.⁴⁰

Prvi vojni zapovjednik Srbije bio je zrakoplovni general Helmuth Förster. Na drugo zapovjedno mjesto prebačen je 2. lipnja, a zamijenio ga je general protuzračne obrane Ludwig von Schröder, koji je jedva mjesec dana kasnije umro od ozljeda zadobivenih prilikom pada zrakoplova. Dužnost je 27. srpnja preuzeo zrakoplovni general Heinrich Danckelmann, koji se na toj dužnosti zadržao do konca rujna.⁴¹ Za potrebe održavanja okupacije gradova i ostalih zauzetih uporišta, Nijemci su početkom lipnja 1941. u Srbiju doveli Vrhovno

zapovjedništvo za specijalne potrebe LXV, pod zapovjedništvom topničkog generala Paula Badera i pod jurisdikcijom Druge armije. Bader je na raspolaganju imao četiri divizije za popunu garnizona, a od kojih su 704, 714. i 717. razmještene u Srbiji. Preostala, 718. divizija postavljena je u susjedne dijelove NDH jer je Bader taktički zapovijedao i ondje stacioniranim njemačkim jedinicama.⁴² Tri divizije smještene u Srbiji djelomično su ojačale pridodane topničke jedinice koje su se služile teškim naoružanjem zarobljenim od jugoslavenske vojske. Međutim, te su snage i dalje bile malobrojne, s brojnim starim vojnicima, lošim naoružanjem, bez motoriziranih transportnih sredstava, iako su neke od njih pokrivale veliko područje.⁴³ Bile su primjerene zadaćama u mirnim pozadinskim područjima, ali ne i zadaćama koje su nadilazile te okvire.

Baderov položaj bio je prije usporedan, a ne podčinjen u odnosu na vojnog zapovjednika Srbije. Potonji je kao teritorijalni zapovjednik Baderu mogao naložiti da poduzme vojne operacije u slučaju ustanka, ali nije mogao djelovati kao da mu je nadređen u vojnoj hijerarhiji.⁴⁴

Nijemci su ubrzo uočili potrebu za ujedinjenim zapovjedništvom nad svim snagama. Komplikacije su nastajale ne samo zbog postojanja više okupacijskih vojski – u osiguranju stanja na jugoistoku Europe Njemačka je morala surađivati s Italijom i Bugarskom – nego i zbog postojanja više okupacijskih režima u različitim dijelovima Balkana. Direktivom br. 31 od 9. lipnja 1941. Hitler je stoga feldmaršala Wilhelma Lista imenovao zapovjednikom oružanih snaga za jugoistočnu Europu (*Wehrmachtbefehlshaber im Südosten*) sa sjedištem u Solunu. Vojni zapovjednik Srbije (Danckelmann), vojni zapovjednici s područja Soluna i Egeja, te južne Grčke, te zapovjednik Vrhovnog zapovjedništva za specijalne potrebe LXV (Bader) bili su podčinjeni zapovjedniku oružanih snaga za jugoistočnu Europu, dok je on odgovarao izravno Hitleru, vrhovnom zapovjedniku Wehrmachta. Tako je List, koji je i dalje bio i zapovjednik Dvanaeste armije⁴⁵, preuzeo punu odgovornost za sigurnost i obranu čitavog područja, te za održanje veze između njemačkih snaga u tom području i njihovih saveznika, ponajprije Talijana.⁴⁶

Od početka okupacije Nijemci su održavanje reda i mira u Srbiji prepuštali lokalnim žandarima, te malobrojnim dovedenim jedinicama policije i Lokalne obrane. Tim su snagama u početku pokušali ugušiti i ustanak do kojeg je došlo 7. srpnja 1941. godine. No već nakon nekoliko dana postalo je jasno da te snage nisu dovoljno jake. Vojni zapovjednik Srbije Danckelmann zatražio je 4. kolovoza pojačanja u obliku još dviju policijskih bojna i 200 pripadnika Sigurnosne službe (*Sicherheitsdienst* – SD). Nakon nekoliko dana zatražio je još jednu bojnu Lokalne obrane, a 8. kolovoza od zapovjednika oružanih snaga za jugoistok Europe zatražio je i čitavu novu diviziju.⁴⁷ Prvi zahtjev za pojačanjima doveo je do sljedećeg odgovora zapovjednika Vrhovnog zapovjedništva

oružanih snaga (*Oberkommando der Wehrmacht* – OKW) 9. kolovoza: „Upućivanje dodatnih policijskih snaga i jedinica SD-a [*Sicherheitsdiensta*] u Srbiju nije moguće jer su potrebni na Istočnoj fronti. Zbog povećanja broja slučajeva pobuna i sabotaza, Führer očekuje da će se vojne jedinice odsada koristiti tako da će najbržim i najnesmiljenijim mogućim djelovanjem u što kraćem roku ponovno uspostaviti red i mir.”⁴⁸ Pojačanja tako doista nisu došla. Danckelmann je 11. kolovoza naredio Baderu da uguši pobunu, a dva dana kasnije Bader je izdao naredbu (Borba protiv komunističkih skupina), preuzimajući time najveću odgovornost za gušenje ustanka.⁴⁹ No niti jedna mjera koju su njemačke vojne i policijske snage poduzele, kao ni malobrojni srbijanski žandari, čak i uz pomoć nekoliko zrakoplovnih jedinica za obuku, nije uspjela zaustaviti širenje ustanka.

Kako nisu uspjeli dobiti potrebna pojačanja, te vidjevši da Komesarijat iz dana u dan postaje sve slabiji i nedjelotvorniji, njemačke vlasti u Beogradu odlučile su pokušati ojačati domaću vlast, u nadi da će snažnija administracija uz nešto više naoružanih snaga uspjati u onome u čemu policija ne uspijeva. Reagirajući na zahtjev za pomoć izaslanika Felixa Benzlera, predstavnika Ministarstva vanjskih poslova pri vojnom zapovjedništvu Srbije, berlinska središnjica na teren je uputila Edmunda Veessenmayera, koji je u Beograd doputovao 16. kolovoza. Bio je to isti onaj posrednik koji je u travnju odigrao ključnu ulogu u proglašenju NDH. Veessenmayer je izvrsno poznavao i silno cijenio vladanje neizravnim metodama, kakvim su se Britanci služili u prekomorskim posjedima, te je smatrao da bi takav sustav – vlada pod snažnim nacionalnim vođom koji je u cijelosti pod njemačkim nadzorom – mogao polučiti dobre rezultate u okupiranoj Srbiji. Razgovarao je s nizom potencijalnih kandidata, a nakon dodatnih konzultacija s njemačkim zapovjednicima i dužnosnicima u Beogradu, odabrao je generala Milana Nedića, nekadašnjeg jugoslavenskog ministra kopnene vojske i ratne mornarice, te načelnika Vrhovnog štaba. Nedić je za premijera Vlade nacionalnog spasa postavljen 29. kolovoza. No dobio je tek ograničene ovlasti, te također nije bio u stanju uspostaviti red i mir.⁵⁰

U to su vrijeme najviši njemački vojni dužnosnici u Solunu i u Hitlerovu stožeru počeli uvidati da je ustanak u Srbiji vrlo ozbiljan problem. Stoga je 125. pješačka pukovnija, ojačana artiljerijom, iz Grčke upućena u Srbiju 4. rujna. Tijekom sljedeća dva tjedna, dok se ustanak sve brže širio, konzultacije u Beogradu, kao i u Listovu i Hitlerovu stožeru, dovele su do formuliranja niza odlučnih mjera koje je što brže trebalo provesti u djelo.

Feldmaršal List ustrajno je tražio elitne jedinice za operacije u Srbiji. Doznao je, 14. rujna, da će iz Francuske stići divizija koja će se naći na raspolaganju Vrhovnom zapovjedništvu za specijalne potrebe LXV.⁵¹ Hitler je 16. rujna izdao Direktivu br. 31a, kojom je Listu naredio da uguši ustanak u Srbiji, uz glavni cilj „prvo, osiguranja komunikacijskih linija i elemenata važnih

za njemačko ratno gospodarstvo, a potom, u širem smislu, ponovno uspostavljanje reda u tom području primjenom najnesmiljenijih sredstava". Istom Direktivom zapovjednik XVIII. vojnog korpusa u Grčkoj, general Franz Böhme, imenovan je glavnim zapovjednikom i opunomoćenikom sa svim ovlastima u Srbiji, što je bila posve nova funkcija; Böhme će preuzeti zapovjedništvo nad svim njemačkim jedinicama i svim operacijama protiv pobunjenika. Direktivom je obećano i da će u Srbiju doći jedna (koja je zapravo već bila na putu) ili, po potrebi, dvije divizije regularne vojske.⁵² Istovremeno je Vrhovno zapovjedništvo oružanih snaga izdalo Hitlerovu naredbu („Oružani komunistički pokreti otpora u okupiranim područjima”), koja je postala formalnim temeljem za razne drastične mjere s ciljem slamanja otpora pod komunističkim vodstvom u svim područjima pod njemačkom okupacijom, ali se strogo provodila jedino u Srbiji. U toj je zapovijedi stajalo da će njemačke vlasti smaknuti po 100 osoba za svakog ubijenog njemačkog vojnika ili dužnosnika, te po 50 osoba za svakog ranjenog Nijemca.⁵³ Dva najveća užasa koje su Nijemci u Srbiji počinili na temelju te odredbe bila su, sredinom listopada 1941, smaknuća oko 2000 osoba u Kraljevu i približno 3000 osoba u Kragujevcu.⁵⁴ Stravičnu računicu Nijemci su prepolovili u veljači 1943. godine, a posve ukinuli u jesen iste godine. Nakon toga posebni izaslanik, Hermann Neubacher, morao je odobriti svaki slučaj strijeljanja talaca (vidi 5. poglavlje).

Böhme je u Srbiju doputovao 19. rujna. Ubrzo nakon toga Danckelmann je razriješen dužnosti, jer je, navodno, pogrešno procijenio prirodu i ozbiljnost ustanka, te je umirovljen. Böhme je tako preuzeo dužnost vojnog zapovjednika, odnosno prvoga čovjeka okupacijskog režima u Srbiji, uz to što je bio general, zapovjednik i izaslanik sa svim ovlastima.

Trideset četvrta pješачka divizija iz Francuske je počela pristizati otprilike oko 20. rujna i već nekoliko dana kasnije pokrenute su operacije protiv ustanka na sjeverozapadu Srbije. Vrhovno zapovjedništvo kopnene vojske u Srbiju je prebacilo i dio 110. tenkovske brigade.⁵⁵ General Bader i dalje je obnašao funkciju zapovjednika Vrhovnog zapovjedništva za specijalne potrebe LXV. pod vrhovnim zapovjedništvom generala Böhmea. Böhmeova strategija oslanjala se na pokušaj skraćivanja linije fronte prema pobunjenicima povlačenjem njemačkih snaga s jugozapada Srbije, čime bi njemačka vojska stekla koncentriraniju napadačku snagu u pomno odabranim ključnim područjima. Strategija se pokazala uspješnom, te su do konca listopada Nijemci uspjeli pacificirati po svom obrascu sjeverozapadni dio zemlje. Otpor je bio snažniji na jugozapadu, gdje su se nalazile snažne partizanske, kao i dio četničkih jedinica, pa je još jedna divizija, 113. pješачka, dovedena iz Rusije i upotrijebljena uz ostale snage.⁵⁶ Početkom prosinca Nijemci su već u biti ugušili ustanak u svim dijelovima Srbije. Böhme i stožer XVIII. korpusa prebačeni su u Finsku, a 6. prosinca Bader je preuzeo dužnost zapovjednika sa svim ovlastima u Srbiji.⁵⁷

Početkom sljedeće godine, u skladu s naredbom Vrhovnog zapovjedništva oružanih snaga od 2. veljače 1942, trodijelna vojna zapovjedna struktura u Srbiji, koju su činili vojni zapovjednik, zapovjednik Vrhovnog zapovjedništva za specijalne potrebe LXV. i general na mjestu zapovjednika sa svim ovlastima, ujedinjena je u jedinstvenoj funkciji zapovjednog generala i vojnog zapovjednika Srbije. Preuzeo ju je general Bader, a ta funkcija i dalje je bila podređena u odnosu na zapovjednika oružanih snaga za jugoistočnu Europu.⁵⁸ Na drugospomenutoj razini, vojna zapovjedna organizacija u jugoistočnoj Europi, koju je Hitler utemeljio u lipnju 1941. godine, ostala je funkcionalnom do 31. prosinca 1942, iako je u međuvremenu došlo do važnih kadrovskih promjena. Feldmaršal List zbog bolesti se morao povući, a na mjestu zapovjednika oružanih snaga za jugoistočnu Europu zamijenio ga je 18. listopada 1941. general izviđačkih snaga Walter Kuntze, kojeg je, pak, 1. kolovoza 1942. zamijenio zrakoplovni general pukovnik Alexander Lohr.⁵⁹

Potkraj 1942. Njemačka se u vojnom smislu našla u daleko nezavidnijem položaju. Na ruskoj fronti pred njima je bila katastrofa kod Staljingrada, a iskrcavanje savezničkih snaga u Maroku i Alžiru otvorilo je mogućnost iskrcavanja Saveznika i na području Balkana. S obzirom na sve to, gerilsko ratovanje u Jugoslaviji, već i tada prilično jako i s mogućnostima da se dalje širi, steklo je veću vojnu važnost, i u smislu mogućeg pružanja pomoći savezničkome iskrcavanju na jadranskoj obali, te osobito u smislu prijetnje komunikacijskim linijama između središnje Europe i brojne njemačke vojske u Grčkoj, koja je nadgledala sigurnost južnog Balkana. U pokušaju ojačavanja tog sektora, Hitler je 28. prosinca 1942. izdao Direktivu br. 47, kojom je reorganizirao funkciju zapovjednika oružanih snaga u jugoistočnoj Europi (*Wehrmachtbefehlshaber im Südosten*), pretvarajući je u funkciju glavnog zapovjednika za jugoistočnu Europu (*Oberbefehlshaber Südost*), i u tom slučaju pod njegovim izravnim nadzorom. Teritorijalna organizacija vojne okupacije Balkana nije se promijenila. Snage pod zapovjedništvom glavnog zapovjednika za jugoistočnu Europu istovremeno su nosile naziv Armijska skupina E, s jurisdikcijom nad svim zapovjedništvima u jugoistočnoj Europi: zapovjednikom Srbije (Baderom), vojnim zapovjednikom područja Soluna – Egejskog mora, vojnim zapovjednikom južne Grčke, zapovjednikom utvrde Krete, pomorskim zapovjednikom Egejskog mora, generalnim njemačkim izaslanikom i opunomoćenikom u Hrvatskoj, zapovjednikom njemačkih snaga u Hrvatskoj, te vojnim atašedom u Sofiji (u funkciji koja je nadilazila ovlasti vojnog atašea).⁶⁰

Hitler je ponovno reorganizirao najvišu razinu zapovjedništva njemačkih snaga na Balkanu sedam mjeseci kasnije, Direktivom br. 48 od 26. srpnja 1943. godine (Zapovjedništvo i obrana jugoistočne Europe), kao i nizom provedbenih naloga.⁶¹ Ta je reorganizacija postala nužnom zbog neizbježnog sloma

Italije, koji je njemačke jedinice prisilio da preuzmu odgovornost za teritorij koji su dotada držali Talijani, te zbog potrebe likvidacije jugoslavenskih partizana, koji su u međuvremenu postali vrlo neugodnim trnom u njemačkome oku i velikom opasnošću u slučaju savezničkog iskrcavanja na Balkanu.

Reorganizacija njemačkoga vojnog zapovjedništva na Balkanu pokrenuta Direktivom br. 48 imala je dalekosežan učinak. Završni oblik nove zapovjedne strukture predstavljen je u naredbi Nova zapovjedna organizacija na jugoistoku Europe, od 18. kolovoza 1943, a na snagu je stupila osam dana kasnije.⁶² Prema toj zapovijedi, vrhovni zapovjednik snaga za jugoistočnu Europu, čije su snage istovremeno dobile oznaku Armijska skupina F, sa sjedištem u Beogradu, preuzeo je nadzor nad svim snagama i operacijama na Balkanu. Feldmaršal Maximilian von Weichs zamijenio je general pukovnika Lohra na mjestu glavnog zapovjednika za jugoistočnu Europu. Von Weichs je stekao i vrhovno zapovjedništvo nad Armijskom skupinom E, sa sjedištem u Solunu, zaduženom za obranu Grčke, Drugom oklopnom armijom, koja je imala sjedište u Kragujevcu, u Srbiji, i bila odgovorna za sve jedinice i operacije na zapadnome Balkanu. To je područje obuhvaćalo jugoslavenski teritorij do istočnih granica Slovenije i Istre, kao i albanski teritorij. Lohr je postavljen na mjesto glavnog zapovjednika Armijske skupine E, dok je general pukovnik Lothar Rendulic, koji se borio na ruskoj fronti i imao iskustva s ratovanjem protiv partizana, postao glavnim zapovjednikom Druge oklopne armije.⁶³ Ta je armija u svome sastavu imala i 3. SS oklopni korpus, 5. SS brdski korpus, 15. brdski korpus (jedinice koje su ranije bile pod nadzorom zapovjednika njemačkih snaga u NDH, zapovjedne funkcije ukinute u najnovijoj reorganizaciji), 21. brdski korpus, te 69. rezervni korpus. Sve ostale njemačke jedinice u Srbiji i NDH koje se nisu našle izravno u sastavu tih korpusa ili bile na drugi način izuzete, također su bile podređene zapovjedništvu 2. oklopne armije.⁶⁴

Također u to vrijeme, Vrhovno zapovjedništvo oružanih snaga poduzelo je određene mjere u očekivanju kapitulacije talijanskih snaga na Balkanu. Najvažnija je bila Provedbena zapovijed br. 2, od 3. kolovoza, uz Direktivu br. 48, u vezi s preuzimanjem područja u Grčkoj, zapadnoj Makedoniji i na Kosovu, u Albaniji, Crnoj Gori i NDH koja su dotada bila pod talijanskim nadzorom.⁶⁵ (Posebna Direktiva br. 49 u vezi s njemačkom okupacijom Italije – Operacija Achse – nije izdana, no odgovarajućim je zapovjedništvima izdan niz provedbenih naloga u vezi s tom operacijom.⁶⁶ Međutim, to pitanje izravno se ne tiče predmeta našeg interesa u ovoj knjizi.)

Direktivom br. 48 Hitler je uveo i novu funkciju vojnog zapovjednika u jugoistočnoj Europi (*Militärbefehlshaber im Südosten*) sa sjedištem u Beogradu. Zapovijed od 21. kolovoza 1943, koja se bavi novim zapovjednim odnosima u jugoistočnoj Europi podrobnije opisuje tu funkciju.⁶⁷ Glavni zapovjednik za jugoistočnu Europu prenosi svoje vrhovne izvršne ovlasti na cjelokupnom teri-

toriju jugoistoka Europe na vojnog zapovjednika za jugoistočnu Europu. Ovaj, pak, ima izvršne ovlasti samo u Srbiji, a ovlasti u Grčkoj prenosi na vojnog zapovjednika Grčke, dok ovlasti u NDH prenosi na opunomoćenog njemačkog generala.⁶⁸ Kad je riječ o samoj Srbiji, u Direktivi br. 48 stajalo je:

Silna važnost Srbije za čitav rat na jugoistoku zahtijeva koordinaciju svih njemačkih službi. Nevojne službe stacionirane u Srbiji stoga će biti podčinjene vojnome zapovjedniku za jugoistočnu Europu i imati predstavnika u njegovu stožeru.

Ova direktiva ne utječe na ovlasti visokih dužnosnika ministarstava Reicha za izdavanje tehničkih naputaka, no ti će se naputci izdavati preko vojnog zapovjednika za jugoistočnu Europu.⁶⁹

Vojni zapovjednik za jugoistočnu Europu bio je čelni čovjek okupacijskog režima u Srbiji, a u toj ulozi zamijenio je generala koji je zapovijedao Srbijom (Badera). Nakon kapitulacije Italije i nakon što su njemačke jedinice zauzele Sandžak i Crnu Goru, preuzeo je odgovornost i za okupaciju tih područja. General Hans Gustav Felber premješten je iz Francuske kako bi postao vojni zapovjednik za jugoistočnu Europu. Stožer bivšeg zapovjednika Srbije podijeljen je na stožer vojnog zapovjednika za jugoistočnu Europu i 21. brdskog korpusa, na čijem se čelu našao Bader. Felber je pod zapovjedništvom imao sve njemačke jedinice u Srbiji, osim onih koje su bile izravno pod Baderom. Bugarski 1. okupacijski korpus, koji je tada u njemačko ime pod okupacijom držao veći dio Srbije, također se našao pod Felberovim zapovjedništvom. Bader je u studenome 1943. premješten u Italiju, no Felber je zadržao funkciju sve dok u listopadu 1944. njemačke jedinice nisu protjerane iz Srbije.

Njemačko zapovjedništvo uspostavljeno na jugoistoku Europe u srpnju i kolovožu 1943. ostalo je u funkciji gotovo do završetka rata. Okupacijski režim u Srbiji počeo se raspadati približavanjem sovjetskih snaga, te partizanskom ofenzivom potkraj ljeta 1944, dok je Bugarska, koja je u međuvremenu prešla na savezničku stranu, svoje reorganizirane i iznova naoružane jedinice u pomoć poslala početkom listopada.⁷⁰ Taktičko zapovjedništvo nad njemačkim snagama u Banatu i Srbiji, koje su se suprotstavljale sovjetskim, bugarskim i partizanskim jedinicama, i sada su nosile naziv Armijska skupina Srbija (poznata i pod nazivom Armijska skupina Felber), povjereno je generalu Felberu 1. listopada. Prema naredbi glavnog zapovjednika za jugoistočnu Europu od 5. listopada, Felberov je nekadašnji stožer podijeljen na dva dijela. Odjel Općeg stožera priključen je Armijskoj skupini Srbija, dok je načelnik stožera preuzeo odgovornost za vojnu upravu u Srbiji, Sandžaku i Crnoj Gori. Felber je u tom pogledu oslobođen svih dužnosti. No u to je vrijeme glavni problem njemačkih snaga u sjevernoj Srbiji, operativnih jedinica, kao i jedinica koje su

provodile okupacijske dužnosti, bilo izvođenje organiziranog i pravovremenog povlačenja, kao što je jasno navedeno u Direktivi od 2. listopada koju je izdao glavni zapovjednik za jugoistočnu Europu.⁷¹

Njemački okupacijski režim u Srbiji okončan je u listopadu 1944. godine. Njemačke operativne i okupacijske snage povukle su se iz Beograda prije 20. listopada, kad su grad oslobodile sovjetske i partizanske jedinice; od 20. listopada do konca godine, od njemačkih jedinica u Srbiji nalazile su se još samo one koje su bile u bijegu, povlačeći se iz Grčke i prolazeći kroz jugozapadnu Srbiju i Sandžak. Početkom siječnja 1945. na jugoslavenskom su teritoriju tako postojala dva zapovjedništva armijskih skupina, E i F, zbog čega je jedna od njih postala nepotrebna. Stoga je 10. siječnja Hitler odlučio Armijskoj skupini E predati zapovjedništvo i odgovornost za ukupan teritorij do linije koju su činili Dunav i Drava, a zapovjedno osoblje Armijske skupine F iskoristiti na nekom drugom mjestu. No, do te je promjene došlo tek 23. ožujka 1945. godine.⁷² Dva dana kasnije, general pukovnik Lohr ponovno je preuzeo nekadašnju dužnost glavnog zapovjednika za jugoistočnu Europu. Pod vrhovno zapovjedništvo glavnog zapovjednika za jugozapadnu Europu, feldmaršala Alberta Kesselringa došao je 22. travnja, te tako djelovao još dva tjedna, do samog konca, 8. svibnja 1945. godine.

Unatoč velikim promjenama na najvišim dužnostima njemačke vojne organizacije na europskome jugoistoku, njemački okupacijski režim u Srbiji ostao je manje-više isti tijekom čitavog rata. Isprva je bio podijeljen na dvije glavne sastavnice: vojno-upravnu i gospodarsku, a od siječnja 1942. na tri dijela: vojno-upravni, gospodarski i policijski. Na čelu okupacijskog režima bio je vojni zapovjednik Srbije, kasnije, s proširenjem funkcija, nazivan i glavnim opunomoćenikom i zapovjednikom za Srbiju ili generalom zapovjednikom Srbije. Čelnici gospodarske i policijske sastavnice okupacijskog režima, iako teoretski podređeni vojnome zapovjedniku, u pojedinim su funkcijama odgovarali izravno svojim nadređenima u Berlinu, tako da je vojni zapovjednik, zapravo, imao jurisdikciju tek nad disciplinskim pitanjima i još pokojim manje važnim područjem.⁷³

Kad je o vojnoj upravi okupacijskog režima riječ, Nijemci su Srbiju podijelili na četiri zapovjedna područja (*Feldkommandanturen*).⁷⁴ Svako zapovjedno područje imalo je jedan ili više podčinjenih zapovjednih okruga (*Kreiskommandanturen*), a stotinjak gradova i mjesta imalo je gradska ili lokalna zapovjedništva (*Platzkommandanturen* ili *Ortskommandanturen*) podređena okružnim zapovjedništvima. Svako područno i okružno zapovjedništvo imalo je, ovisno o potrebama, puni vojni, upravni, gospodarski, policijski i drugi kadar. U svakom područnom zapovjedništvu zapovjednik područja trebao je uspostaviti jedinstvenu upravu, a pomoću područnih

zapovjedništava zapovjednik vojne uprave mogao je svoju politiku provoditi širom zemlje.

Budući da predratna administrativna podjela Srbije (koja se temeljila na banovinama) više nije bila prikladna, Nijemci su, zbog vojnih potreba, Nedićevoj vladi u listopadu 1941. naredili da provede administrativnu reorganizaciju. Zemlja je podijeljena na četrnaest okruga, uz zadržavanje nekadašnjih srezova, no uz njihovo grupiranje u prikladnije jedinice. Naredbom od 4. prosinca 1941. vojni zapovjednik Srbije prilagodio je vojno-upravnu organizaciju novoj administrativnoj podjeli zemlje, nakon čega tijekom razdoblja okupacije više nije bilo promjena. Okružno zapovjedništvo u Banatu postalo je samostalnim okružnim zapovjedništvom pod izravnim nadzorom zapovjednika Srbije. Funkcija mu je bila nadgledati vlast banatskih folksdojčera, čije je područje steklo zakonsku autonomiju.⁷⁵

Prema okružnome pismu zapovjednika Srbije od 29. lipnja 1943. godine, on je od 10. srpnja izravno preuzeo odgovornost za područje rudnika bakra u Boru. Ta je odluka dodatno provedena naredbom vojnog zapovjednika za jugoistočnu Europu od 17. studenoga 1943, kojom je zapovjednik Srbije postao odgovornim za obranu područja Bora i od kopnenih i od zračnih napada. Istom zapovijedi riješeno je i područje Đerdapa na Dunavu.⁷⁶

Ni njemačka središnja vojno-upravna organizacija u Beogradu, ni njezinih više područnih i okružnih zapovjedništava ni u kojem smislu nisu bili izvršni organi. Bile su to tek službe za nadzor i usmjeravanje pridodane srbijanskoj kolaboracionističkoj vladi. A to znači da je njemačka središnja okupacijska vlast imala pandan u srbijanskoj kolaboracionističkoj vladi, dok su njemački područni i okružni zapovjednici pandan imali u srbijanskim sreskim čelnicima.

Načelnik vojno-upravnog stožera u okupiranoj Srbiji, pa tako i najviši administrativni dužnosnik, bio je isprva Harald Turner, koji je ranije s činom general potpukovnika obavljao slične vojno-upravne dužnosti u okupiranoj Belgiji, Luksemburgu i Francuskoj.⁷⁷ Bio je zadužen za vojnu upravu, te, pod njom i pod njezinim nadzorom, za srbijansku upravu. U izvještaju državnom tajniku Stuckartu od 8. srpnja 1942, Turner je takav oblik vojne vlasti nazvao „nadzornom upravom”.⁷⁸ Nema sumnje da su na odabir te mogućnosti utjecali štednja na ljudstvu, nedostatak ljudi koji su znali srpski ili hrvatski jezik i poznavali uvjete na terenu, te zabrinutost u vezi s psihološkim prihvaćanjem njemačke vlasti.

Iako strog i nepopustljiv, Turner je, ukupno uzevši, bio uvidavniji u odnosu na srbijansku vladu i stanovništvo nego ijedan drugi važniji predstavnik okupacijskog režima. Zbog toga je došao u sukob sa zapovjednikom oružanih snaga u jugoistočnoj Europi, generalom Kuntzeom, koji je zatražio njegovu smjenu. Usto je bio i u stalnom sukobu s višim SS i policijskim dužnosnikom u Srbiji, generalom Augustom Meysznerom; 8. studenoga 1941. i Turner i

njegov zamjenik, Georg Kiessel, bili su prisiljeni napustiti dužnost.⁷⁹ Turnera je nakratko zamijenio prvi čovjek pravnog odjela vojne uprave, Walter Upenkamp, kojeg je, pak, zamijenio savjetnik Egon Bonner. Opunomoćenik za gospodarska pitanja, Franz Neuhausen, također je preuzeo dužnosti čelnika vojne uprave 18. listopada 1943. godine.⁸⁰

Za gospodarsko upravljanje u sklopu okupacijskog režima, Nijemci su imenovali posebnog opunomoćenika za gospodarska pitanja, te ga postavili pod izravnu jurisdikciju maršala Reicha Göringa, opunomoćenika za četverogodišnji plan. Franz Neuhausen tu je funkciju obnašao tijekom većeg dijela okupacije. Kao što smo već naveli, od sredine listopada 1943. bio je i zapovjednik vojne uprave okupirane Srbije.⁸¹ U gospodarskome smislu Srbija je bila vrlo važna kao izvor velikih količina bakra, antimona, olova, cinka, te manjih količina tinjca, bizmuta i azbesta, kao i ugljena i hrane (kukuruz, pšenice i stoke). Osim Neuhausenova gospodarskog aparata, Nijemci su u Beogradu uspostavili i Vojni gospodarski stožer za Srbiju, pod zapovjedništvom pukovnika Erwina Braumüllera, koji je reorganizacijom 7. lipnja 1941. postao Vojni gospodarski stožer za jugoistočnu Europu. Ta je služba imala podružnice u Grčkoj, Bugarskoj, Rumunjskoj i NDH.

Na koncu, kad je riječ o policijskoj upravi – jednoj od najvažnijih snaga od samog početka postojanja okupacijskog režima – Nijemci su angažirali Gestapo (tajnu policiju), kriminalističku policiju i Sigurnosnu službu (SD). Prvi zapovjednik tih združenih snaga Jedinica sigurnosne policije za specijalne namjene (*Sicherheitspolizei Einsatzgruppen*) bio je Wilhelm Fuchs, s činom pukovnika. Iako je službeno bio pod jurisdikcijom Haralda Turnera, šefa vojne uprave, Fuchs je izravno odgovarao svojim nadređenim u Berlinu.⁸² Hitler je ubrzo poduzeo korake s ciljem jačanja te važne službe; 22. siječnja 1942. podignut je status policijske organizacije i *Obergruppenführera* i general potpukovnika SS-a, Augusta Meysznera kao višeg vođu SS-a i policije u Srbiji (*Höherer SS und Polizeiführer in Serbien*).⁸³ Meyszner je istog trena pokrenuo temeljitu reorganizaciju svih policijskih snaga i operacija u Srbiji. Organizacijski stožer uniformirane policije (*Ordnungspolizei*) utemeljen početkom siječnja 1942. u Beogradu preimenovan je u zapovjedništvo uniformirane policije (*Befelshaber der Ordnungspolizei*) 17. veljače. Pod sobom je imalo četiri policijska područna zapovjedništva, koja su odgovarala područnim zapovjedništvima vojne uprave, dok je pod njima bilo desetak policijskih okružnih zapovjedništava (*Polizeikreistellen*), koji su odgovarali okružnim zapovjedništvima vojne uprave. Meyszner je oformio i niz dobrovoljačkih i pomoćnih policijskih jedinica namijenjenih nadzoru nad čitavim srbijanskim teritorijem, te, nakon talijanske kapitulacije, Sandžakom i Crnom Gorom.⁸⁴ Pod svoje je zapovjedništvo preuzeo i srbijansku Državnu gardu, a pomogao je i s organizacijom 7. dobrovoljačke divizije SS-a Prinz Eugen, koju su najvećim dijelom činili folksdojčeri iz Banata.⁸⁵

Iako je Meyszner po pitanju vojne sigurnosti i vojnih operacija morao poštivati zapovijedi vojnog zapovjednika Srbije, u svim ostalim pitanjima, pa tako i pitanjima policijske aktivnosti, jačanja folksdojčera u okupiranoj Srbiji (a napose u Banatu, kojim su oni i upravljali), te korištenja folksdojčera u SS i policijskim formacijama, odgovarao je isključivo Himmleru, uz iste ovlasti kakve je Himmler imao u Njemačkoj. Budući da odluka o njegovu imenovanju u Srbiji nije jasno odredila njegove funkcije i jurisdikciju, bio je u mogućnosti sam odrediti vlastitu ulogu.⁸⁶ U skladu sa sloganom kojim se često služio: „Mrtav Srbin draži mi je od živoga”, Meyszner je postao jedan od najkrvoločnijih visokih dužnosnika njemačkog okupacijskog režima.⁸⁷ Sustavnim nastojanjima da se miješa i u vojnu i u političku sferu dolazio je u sukob s prvim čovjekom vojne uprave i glavnim zapovjednikom, a kasnije i posebnim izaslanikom, Hermannom Neubacherom, koji je u jesen 1943. stigao u Srbiju kako bi organizirao ujedinjenu frontu srbijanskih nacionalista koji će se boriti protiv partizana i čija je politika nužno iziskivala ponešto popustljiviji pristup prema srbijanskome stanovništvu nego što je Meyszner smatrao prikladnim.⁸⁸ Neubacher i vojska uspjeli su, napokon, smijeniti Meysznera u travnju 1944. Zamijenio ga je general potpukovnik Waffen SS-a Hermann Behrends, koji je dotada bio vrlo djelotvoran kao zamjenik vođe organizacije *Volksdeutsche Mittelstelle* (VOMI), jedne od posebnih Himmlerovih formacija.

Od početka postojanja okupacijskog režima u Beogradu, predstavnik Ministarstva vanjskih poslova, izaslanik Felix Benzler, bio je pridružen vojnom zapovjedniku Srbije.⁸⁹ Iako je njemačko-talijanskim sporazumom od 21. travnja 1941. predviđeno utemeljenje „nezavisne Srbije”, Srbija je zapravo imala marionetsku vladu, kojoj Njemačka nije omogućila priznanje u međunarodnim odnosima, osim davanja statusa zemlje pod punom okupacijom. Tako nikad nije razvila službene diplomatske odnose sa silama Osovine i njihovim satelitima, kao što je to bio slučaj s NDH. Osim talijanskog konzula, strani konzuli stacionirani u Beogradu nisu mogli obavljati konzularne poslove izravno s Nedićevom vladom, nego su morali surađivati s predstavnikom njemačkog Ministarstva vanjskih poslova u tom gradu.⁹⁰ Benzler je, poput Turnera, smatrao da bi Nedićevu vladu bilo moguće djelomično ojačati, te je u pojedinim sporovima branio njezine pozicije, iako ga je to dovodilo u sukob i s višim vođom SS-a i policije i s opunomoćenikom za gospodarske poslove. Kao običan dužnosnik ministarstva, nikako se nije mogao nadmetati s vojnim čelnicima okupacijskog režima i dužnosnicima poput Meysznera i Neuhausena, koji su u Reichu imali moćne pokrovitelje. Nakon što je Neubacher u rujnu 1943. doputovao u Beograd, Benzlerova je funkcija izgubila smisao, te su ga nadređeni vratili u Berlin.⁹¹

Nijemci su organizirali i pravi labirint drugih ureda i služba u Beogradu i Srbiji: obavještajnih, propagandnih, za praćenje radijskog prometa, za mo-

bilizaciju i novačenje radne snage, sekcije organizacije „Todt“, i tako dalje, a mnoge od njih izravno su odgovarale nadređenim uredima u Berlinu. Međutim, u pitanjima discipline, svo njemačko osoblje u Srbiji bilo je pod jurisdikcijom vojnog zapovjednika ili dužnosnika – bez obzira na aktualnu titulu – koji je bio na čelu okupacijskog režima.

Jedna od glavnih odlika tog režima bilo je nepostojanje jedinstvenog njemačkog zapovjedništva, pa tako i jedinstvene njemačke okupacijske politike. Bio je to, kako se čini, izdanak Hitlerove politike distribucije ovlasti na svim područjima i svim projektima na više centara moći kako bi se zajamčilo da nijedna vladina služba ne stekne previše utjecaja, te kako bi se na taj način poticalo međusobno nadmetanje. Prijepori između Turnera, šefa vojne uprave, i vojnih zapovjednika, između Turnera i Meysznera, između Meysznera i vojske, te između Meysznera i predstavnika Ministarstva vanjskih poslova, bili su rezultat upravo takvog sustava. Slično tome, opunomoćenik za gospodarska pitanja nije se slagao s predstavnicima svih ostalih dijelova okupacijskog režima u vezi s razmjerima svoje jurisdikcije. Nitko nije bio zadovoljan sustavom, a mnogi su ga vodeći predstavnici kritizirali i predlagali promjene.

Najautoritativnija izjava o poteškoćama koje je izazivao usporedni njemački okupacijski režim u Srbiji nalazi se u izvještaju zapovjednika vojnih snaga u Srbiji, Paula Badera, zapovjedniku oružanih snaga za jugoistočnu Europu od 12. rujna 1942. Bader se žalio kako nije u mogućnosti na željeni način upravljati administrativnim, gospodarskim i policijskim poslovima u zemlji, iako odgovara za sigurnost zemlje i za očuvanje reda i mira. U cilju poboljšanja situacije, predložio je da on (kao zapovjednik) dobije jurisdikciju nad gospodarskim dijelom okupacijskog sustava, uz moguću izuzetku proizvodnje oružja i opreme, da u policijskim poslovima stekne ovlasti nad višim vođom SS-a i policije, te da dođe do ujedinjenja policijskih i upravnih organizacija na razini oružanih zapovjedništava. Usto je (vjerojatno se rukovodeći i Turnerovom predodžbom o „nadzornoj upravi“) ustvrdio da utemeljenje Komesarijata Reicha u Srbiji, pod jurisdikcijom Ministarstva unutarnjih poslova Reicha, nije izvedivo, jer je, zbog gerilske aktivnosti, čitava zemlja područje izvođenja vojnih operacija.⁹²

Kako je vrijeme odmicalo, a odgovor nije dolazio, Bader je došao i do novih razloga za pritužbe. Dio toga vidljiv je i u poruci od 29. travnja 1943. Operativnome stožeru Wehrmachta (Qu 5) i glavnome zapovjedniku za jugoistočnu Europu, kojom odgovara na upit o korištenju 300 ruskih ratnih zarobljenika u sklopu Ruskog zaštitnog korpusa u Srbiji, te dezerterstvu četvorice vojnika iz Srpskih dobrovoljačkih snaga – događajima o kojima on, Bader, zapovjednik snaga u Srbiji, nije bio obaviješten. Bio je osobito bijesan zbog poteza višeg vođe SS-a i policije Meysznera:

Zapovjednik nije znao za taj izvještaj zbog prirode ovdašnjih zapovjednih uvjeta, koji su dobro poznati. Jedinstveno zapovijedanje zbog toga je nemoguće.

Viši vođa SS-a i policije osobno je pod mojim zapovjedništvom. No ima vlastitu komunikacijsku liniju s *Reichsführerom* SS-a [Himmlerom], pomoću koje može izravno izvještavati o svemu bez mog znanja...

Situacija u Srbiji nije samo nemoguća, nego je za mene kao vojnika i sramotna, jer *moje* zapovijedi [Baderov kurziv], koje izdajem u interesu sigurnosti ove zemlje, policijskim kanalima može osporavati jedan od meni podređenih dužnosnika i to bez mog znanja.

Ipak, ja sam odgovoran za sve što se ovdje događa.⁹³

U internoj poruci Ministarstva vanjskih poslova od 22. svibnja 1943, o brojnim zahtjevima premijera Nedića u pogledu promjena u okupacijskoj politici i njegovu planiranom posjetu Hitlerovu stožeru, navodi se kako srbijanska vlada prima naloge od četiriju različitih njemačkih služba i uprava: generala koji zapovijeda okupacijskim snagama, višeg vođe SS-a i policije, opunomoćenika za gospodarska pitanja, te predstavnika Ministarstva vanjskih poslova. To dovodi do velikih poteškoća, jer su „ti nalozi među sobom često u suprotnosti”. Iako je general pukovnik Lohr, zapovjednik oružanih snaga za jugoistočnu Europu, Hitleru na taj problem ukazao u jesen 1942, „Führer je zaključio da neće doći do promjene jurisdikcije, nego da će se njemačke službe u Srbiji morati dogovarati, ovisno o prilikama”.⁹⁴ Ministarstvo vanjskih poslova htjelo se u odnosima s Nedićem poslužiti političkim pritiscima. Reagirajući na to, njemačka vlada zaključila je da se ministarstvo treba obratiti Vrhovnom zapovjedništvu oružanih snaga, Agenciji za četverogodišnji plan, te *Reichsführeru* SS-a, s prijedlogom ne o promjeni jurisdikcije raznih njemačkih služba u Srbiji, nego o određivanju jedne službe koja će prenositi naloge srbijanskoj vladi, čime bi se olakšao Nedićev položaj. Na – zbog toga sazvanoj konferenciji svih zainteresiranih strana – na kojoj su se našli Meyszner, Neuhausen i predstavnici zapovjednika snaga u Srbiji, održanoj 31. svibnja u Berlinu, postignut je dogovor oko nekoliko manje važnih pitanja s popisa Nedićevih zahtjeva. Međutim, na konferenciji nije dogovoreno rješenje glavnog problema koordinacije aktivnosti raznih služba, niti je izabrana jedna služba preko koje će ići svi zahtjevi prema Nedićevoj vladi.⁹⁵

Do određenog pojednostavljivanja okupacijskog režima u Srbiji ipak je došlo nakon reorganizacije višeg zapovjedništva u jugoistočnoj Europi u srpnju i kolovozu 1943. godine. U Direktivi br. 48 stajalo je da će ministarstva i dalje izdavati tehničke upute, ali će ih prenositi preko vojnog zapovjednika za jugoistočnu Europu.⁹⁶ Jedna od posljedica takve koordinacije bilo je Neuhausenovo imenovanje na mjesto prvog čovjeka vojne uprave, a tu funkciju

obavljao je paralelno s funkcijom opunomoćenika za gospodarska pitanja. No nakon rujna 1943. pojavio se novi pretendent na moć i utjecaj unutar okupacijskog režima u Srbiji, u liku novog posebnog izaslanika, Hermanna Neubachera, zaduženog za provođenje njemačke „nove politike” na europskom jugoistoku (vidi 5. poglavlje).

Međutim, općenito gledano, borba za prevlast među visokim dužnosnicima njemačkog okupacijskog režima u Srbiji nastavila je bjesnjeti, premda možda u ponešto manjim razmjerima. „Zaključni izvještaj o vojnoj upravi u Srbiji”, dovršen u travnju 1945, naglašavao je negativne učinke preklapanja ovlasti u okupacijskome režimu, za njih dijelom okrivljujući i loš odabir raznih čelnika, koji su se najviše bavili širenjem kruga vlastite moći. U zaključku izvještaja stoji: „Tako nastalu situaciju teško možemo okarakterizirati drukčije nego kao rat među različitim službama, pri čemu je svakog sudionika ponajprije zanimala obrana i širenje vlastite sfere utjecaja.” Takvo stanje stvari bilo je osobito problematično za generala Nedića, kojem se često događalo da dogovor s jednom njemačkom službom poništi neka druga služba, obično na štetu njegove vlade.⁹⁷

Na koncu, imamo i mišljenje generala Waltera Warlimonta, zamjenika Operativnog stožera Wehrmachta do rujna 1944, napisano nakon rata. On je organizaciju njemačke okupacijske uprave u Srbiji opisao kao kaotičnu, tipičnu za pomutnju kakvu je Hitler dopuštao u svim područjima pod njemačkom okupacijom. Prema Warlimontovim riječima, vojna vlast u Srbiji postojala je tek nominalno i bila ograničena, te je doživljavala napade sa svih strana: opunomoćenik za gospodarska pitanja, kao Göringov predstavnik, svojim se utjecajem miješao u sva vojna pitanja, zapovjednik vojne uprave više je slušao dužnosnike Nacionalsocijalističke radničke partije nego zapovjednika vojnih snaga, viši vođa SS-a i policije, kao Himmlerov predstavnik, miješao se u sve aspekte djelovanja okupacijskog režima, čak i u korištenje snaga 7. divizije SS-a Prinz Eugen, koja je bila pod zapovjedništvom Wehrmachta, dok se predstavnik Ministarstva vanjskih poslova često miješao u aktivnosti Wehrmachta.⁹⁸

No unatoč mnogobrojnim duboko ukorijenjenim i kroničnim problemima, njemačka politika u Srbiji funkcionirala je razmjerno dobro do proljeća 1944. godine. Nakon toga, uz napredovanje Saveznika na svim frontama, njemački su dani u Srbiji bili odbrojeni. U Jugoslaviji, partizani su, uz pomoć savezničke opskrbe, napadali njemačke snage i njihove domaće pomagače u Srbiji. Sovjetske i partizanske snage oslobodile su Beograd 20. listopada 1944, čime se njemačka okupacija Srbije približila svršetku.

Bilješke

- ¹ DGFP, sv. 12, str. 274.
- ² *Abteilung Landesverteidigung* bio je Wehrmachtov odjel koji je pod ravnanjem zapovjednika Visokog zapovjedništva oružanih snaga (OKW), oblikovao Hitlerove direktive za razne dijelove Wehrmachta i ostale visoke upravne sastavnice Reicha. Vidi *Kriegstagebuch*, sv. 1, str. 371, 881.
- ³ DGFP, sv. 12, str. 425.
- ⁴ Micr. No. T-77, Roll 1295, Fr. 814.
- ⁵ Micr. No. T-77, Roll 1295, Fr. 811.
- ⁶ Prije nego što su ga nadređeni uputili u Hrvatsku, Veessenmayer je u ožujku 1938. odigrao važnu ulogu u pripojenju Austrije (*Anschluss*), kao i u proglašenju „neovisne” Slovačke u ožujku 1939. godine. Nakon što je i Hrvatskoj donio „nezavisnost”, pomogao je u izboru i postavljanju generala Milana Nedića na mjesto premijera srbijanske vlade u kolovozu 1941. godine. Posljednja mu je dužnost bila diplomatski izaslanik s punim ovlastima u Mađarskoj, nakon što su je Nijemci okupirali u ožujku 1944. godine.
- ⁷ Tuđman, *Okupacija i revolucija*, str. 72.
- ⁸ Više o Mačekovoj izjavi za novinstvo nakon što je odlučio ući u Simovićev kabinet: DGFP, sv. 12, str. 448-449. U izvještaju njemačkog konzula u Zagrebu Ministarstvu vanjskih poslova nalaze se ta izjava, izvještaj njemačkog agenta Malettke o razgovoru s Mačekom, te Mačekovo kategorično odbijanje uloge njemačkog agenta koji će pripomoći razbijanju Jugoslavije. Vidi i Bobanovu knjigu *Maček*, sv. 2, str. 364-436.
- ⁹ Maček, *Struggle for Freedom*, str. 226.
- ¹⁰ Ibid., str. 228. Prema političkomu profilu Vladka Mačeka, koji je britansko Ministarstvo vanjskih poslova pripremilo na temelju informacija dobivenih od Rudolfa Bičanića i ostalih izvora u Londonu za trajanja rata, Maček je preuzeo inicijativu i svojevrijedno uputio izaslanika pobunjenim vojnicima. No ta tvrdnja očito nije istinita. Vidi F. O. 371/44271, R 8642/11/92.
- ¹¹ Tuđman, *Okupacija i revolucija*, str. 73. Maček, *Struggle for Freedom*, str. 227.
- ¹² Tvrdnja generala Velimira Terzića u knjizi *Jugoslavija u Aprilskom ratu 1941.*, str. 524-525, da je Maček Simovićevu vladu napustio, a da o tome nikoga nije obavijestio, te da je otputovao u Zagreb na sastanak s Nijemcima nije točna. Njegov pokušaj ocrnjivanja Mačeka tek je dio njegove teze prema kojoj su Hrvati prouzročili nagli raspad jugoslaven-ske vojne sile u travnju 1941. godine.
- ¹³ Gregorić, „Uoči ulaska njemačke vojske u Zagreb”, str. 88-89.
- ¹⁴ Vidi Veessenmayerov brzojav koji je 5. travnja uputio svome ministarstvu, a u kojem spominje raniji proglas tih političara – od 31. ožujka 1941, o faktičnom nestanku Jugoslavije. DGFP, sv. 12, str. 461-462.
- ¹⁵ Maček u knjizi *Struggle for Freedom*, str. 228-229, tek kratko opisuje susret s Veessenmayerom i Kvaternikom 10. travnja. No opisao je kako ga je ranije, nakon što je odlučio ući u Simovićev kabinet, posjetio drugi njemački izaslanik, Walter Malettke, koji mu je rekao kako je došlo vrijeme za „odvajanje Hrvatske od Srbije”. Maček na tu igru nije pristao, budući da bi nedvojbeno bila izazvala rat, a Malettke mu je na odlasku uručio nabijeni revolver. Ibid., str. 220-221. Grof Paul Teleki, mađarski premijer koji se protivio napadu mađarske vojske na Jugoslaviju, jer je 11. prosinca 1940. s tom zemljom bio sklopio sporazum o prijateljstvu, dobio je identičan dar, te se poslušno odužio Nijemcima

Podjela Jugoslavije

kad je 4. travnja počinio samoubojstvo. Kvaternikovo viđenje događaja koji su doveli do Mačekove deklaracije 10. travnja najbolje se ocrta u njegovoj izjavi, u svojstvu vladina svjedoka na suđenju nadbiskupu Alojziju Stepincu 1946, u knjizi *Suđenje... Stepincu*, str. 362-363. Na suđenju je javni tužitelj Jakov Blažević ustvrdio (str. 363) da su prije propasti stare Jugoslavije Kvaternik i Maček s njemačkim agentima kovali zavjeru protiv te države. Kad je riječ o Mačeku, svi dokazi ukazuju na to da ta optužba nije imala temelja. Isto vrijedi i za Blaževićevu izjavu iz siječnja 1981, kad je bio na mjestu predsjednika Predsjedništva SR Hrvatske, a prilikom izlaska trećeg sveska njegovih memoara, uglavnom posvećenog slučaju nadbiskupa Stepinca, kad je ustvrdio da je Ante Pavelić u travnju 1941. doveden u Zagreb tek nakon što su Nijemci postigli potrebne dogovore s Mačekom i nadbiskupom „o tome što učiniti i kako to izvesti”. Vidi *Sedam dana (Zagreb)*, 31. siječnja 1981, str. 10.

¹⁶ Colić, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.*, str. 91.

¹⁷ Izvorni je tekst bio u Veessenmayerovu vlasništvu. Navedenu formulaciju preuzeo sam iz Martinovićeva teksta „Moje uspomene iz velikog doba”, str. 48. I drugi izvori podupiru ovaj navod.

¹⁸ *DGFP*, sv. 12, str. 515-517. Veessenmayer je možda odviše naglasio vlastitu ulogu, no nema sumnje da je orkestrirao navedene događaje i da mu ustaše duguju zahvalnost. Nekoliko dana nakon što je dovršio zacrtani posao, Pavelić se osobito zahvalio njemačkome Ministarstvu vanjskih poslova na njegovoj potpori, te je zatražio njegovu pomoć u „procesu obnove”. Ibid., str. 580-581. Štoviše, Glaise, opunomoćeni njemački general koji je u NDH imao pune ovlasti, u pismu pukovniku Friedrichu von Mellenthinu, visokom dužnosniku pri Zapovjedništvu kopnene vojske, od 26. studenoga 1941, Veessenmayera naziva „vođom [hrvatske] pete kolone i utemeljiteljem NDH”. Vidi Micr. No. T-501, Roll 268, Frs. 667-668.

¹⁹ Više o Nikolićevim aktivnostima 10. travnja moguće je doznati iz serije članaka koje je on napisao ili nadahnuo ali u kojima se poimence ne spominje, pod naslovom „Zagreb je 10. travnja 1941. od bombardiranja u posljednji trenutak spasila 'jugoslavenska' artiljerija” u *Hrvatskome narodu* (Zagreb), 10-13. listopada 1941. Vidi i izvještaj, s početka studenoga 1941, generala Vilka Begića, podtajnika u Ministarstvu vojske NDH, generalu Glaise von Horstenauu, Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 782-784.

²⁰ Terzić, *Jugoslavija u Aprilskom ratu 1941.*, str. 498-499.

²¹ Jelić-Butić, *Ustaše*, str. 75.

²² Maček, *Struggle for Freedom*, str. 230.

²³ Vidi brzoglas njemačkog generalnog konzula u Zagrebu Ministarstvu vanjskih poslova od 4. travnja 1941, u *DGFP*, sv. 12, str. 449. Više o otuđenju dijela Hrvata od Mačeka tijekom dviju godina uoči napada na Jugoslaviju, vidi i Jarebovu knjigu *Pola stoljeća hrvatske politike*, str. 71-81 i Boban, *Maček*, sv. 2, str. 29-107.

²⁴ HSS je utemeljio Gradansku zaštitu i Seljačku zaštitu nakon parlamentarnih izbora 1935, kad je stranka ponovno pokazala da ima veliku izbornu snagu. Proklamirani ciljevi organizacija bili su zaštita Mačeka, pomoć u provođenju stranačkih odluka, te djelovanje u ulozi protuteže raznim provladinim organizacijama na hrvatskome teritoriju, poput (do 1941) četnika i Narodne odbrane, koja se ponekad upuštala u terorističke akcije protiv hrvatskog stanovništva. Prema tajnim planovima, organizacije su trebale poslužiti kao jezgra hrvatske vojske nakon što Hrvatska unutar Jugoslavije stekne primjeren stupanj autonomije da oformi zasebne oružane snage.

Članovi tih organizacija bili su muškarci u dobi od 25 do 50 godina koji su prošli vojnu

obuku. Zapovjedni kadar činili su nekadašnji austrougarski časnici koji su sudjelovali u Prvom svjetskom ratu, a koje je nova jugoslavenska država kasnije umirovila ili ih jednostavno nije povukla u novu jugoslavensku vojsku. Priručnik za obuku napisali su umirovljeni potpukovnik Slavko Kvaternik, Zvonko Kovačević, također umirovljeni časnik, te bojnik Ivan Babić, u to vrijeme član Generalštaba Jugoslavenske vojske. Koncem 1940. dvije su organizacije imale 142.000 članova. Podatke sam preuzeo iz serije Batušićevih članaka „Hrvatska Seljačka i Građanska zaštita” u časopisu *Drina* (tiskanom u Madridu), glasniku inozemnog ustaškog krila generala Maksa Luburića. Raspolagao sam samo navedenim nastavcima. Na temelju posebnog ukaza autonomne vlade Banovine Hrvatske, jedinice Građanske zaštite u Zagrebu imale su status pomoćnih policijskih snaga. To je nedvojbeno povećalo njihov ugled i olakšalo im nabavku oružja, streljiva i drugog materijala te stjecanje važnih informacija.

- ²⁵ Postoje tek dva važna izvora o Pavelićevim aktivnostima između časničkog udara u Beogradu 27. ožujka, kad je ostvarenje glavnog ustaškog cilja, formiranja NDH, postalo vrlo izglednim, i njegova povratka u Zagreb 15. travnja, nakon dvanaest godina izgnanstva. Riječ je o Filippu Anfuso i Eugenu Kvaterniku. Anfuso je pisao na temelju sjećanja, ne nudeći datume, neizravno navodeći da su se Mussolini i Pavelić sastali samo jednom. Kvaternik je napisao da su se našli dvaput. Anfusova verzija nalazi se u knjigama *Du Palais de Venise*, str. 142-153, i *Roma Berlino Salò*, str. 184-197. Druga je inačica malko drukčija od prve. Eugen Kvaternik, Slavkov sin, poznat i pod nadimkom Dido, pripadao je u izgnanstvu najužoj Pavelićevoj sviti. Njegov je glavni doprinos razumijevanju tog razdoblja tekst „Ustaška emigracija u Italiji”. Budući da je Pavelić u listopadu 1942. praktički preko noći s dužnosti smijenio obojicu Kvaternika, u tom članku, kao i drugima na koje se pozivam na različitim mjestima, osjeća se nedvojbeno protupavelićevska i protutalijanska pristranost.

Pavelić nikada nije pisao o susretima s Mussolinijem, a sadržaj razgovora nije povjerio čak ni najbližim suradnicima. Pavelić je, zapravo, ako je to bilo imalo moguće, svim sastancima s njemačkim i talijanskim dužnosnicima nazočio kao jedini predstavnik sa strane NDH.

- ²⁶ Anfuso, *Du Palais de Venise*, str. 143-144.

- ²⁷ Tekstovi tih poruka nalaze se u A VII, fond NDH, reg. br. 2/15, 1-8, kutija 85, a osobito reg. br. 2/15, 1.

- ²⁸ A VII, fond NDH, reg. br. 37/1-1, kutija 114b.

- ²⁹ Anfuso, *Roma Berlino Salò*, str. 186-187 i *Du Palais de Venise*, str. 144-145.

- ³⁰ Kvaternik, *Ustaška emigracija u Italiji*, str. 231-237. Sjećanja drugog ustaše, koji se iz Pistoje 15. travnja 1941. s Pavelićem vratio u Zagreb, a koja u svim najbitnijim elementima podupiru Kvaternikovu priču, sadržana su u zapisniku ispitivanja Ante Moškova koje su jugoslavenske vlasti provele u svibnju 1947, A VII, fond NDH, reg. br. 1/4, kutija 9 I. O., str. 26-31. Moškov je zapovijedao Pavelićevom osobnom gardom (Poglavnikov tjelesni sdrug).

- ³¹ Anfuso, *Du Palais de Venise*, str. 147-148, idem, *Roma Berlino Salò*, str. 191. Anfuso je zapisao kako je Pavelić i u formalnijem smislu preuzeo obveze vezane za Dalmaciju nego što je to učinio prilikom sastanka u Villi Torloniji (*Du Palais de Venise*, str. 147), no nije jasno na koji događaj pritom misli. Teško je vjerovati da je riječ o memorandumu koji je Pavelić u srpnju 1927. dostavio predstavniku talijanskog Ministarstva vanjskih poslova (vidi 1. poglavlje), jer taj dokument nije bio dovoljno formalne naravi da bi zadovoljio Talijane.

Podjela Jugoslavije

- ³² Anfuso, *Du Palais de Venise*, str. 152-153. Prema Kvaternikovim riječima („Ustaška emigracija u Italiji”, str. 241-243), Veessenmayer je njemačkim vojnicima, koji su u to vrijeme nadzirali telefonske i telegrafske veze u Hrvatskoj, naredio da prekinu linije prema Rimu.
- ³³ A VII, fond NDH, reg. br. 2/15, 4-5, kutija 85.
- ³⁴ Brzjavi u Stato Maggiore del R. Esercito, Ufficio Propaganda: *Bollettini della guerra*, str. 500-501.
- ³⁵ *DGFP*, sv. 12, str. 605-606. Kasche je tijekom čistke koju su 30. lipnja 1934. proveli Ernst Rohm i njegova skupina jedva izbjegao likvidaciju. No ubrzo se rehabilitirao i na koncu postao veleposlanik u NDH. Gisevius, *Bis zum bittern Ende*, str. 143.
- ³⁶ *DGFP*, sv. 12, str. 632.
- ³⁷ Roatta, *Otto milioni di baionette*, str. 164-165.
- ³⁸ Prijevod proglašen na engleski nalazi se u Lemkinovoj knjizi *Axis Rule in Occupied Europe*, str. 591-592.
- ³⁹ Zapovijedi generala Schmidta-Logana, Micr. No. T-501, Roll 245, Fr. 113. Zapovijed feldmaršala von Brauchitscha, Roll 264, Fr. 421. Više o dužnosnicima okupljenima u Würzburgu, Roll 251, Fr. 407. Više o zapovijedi (*Dienstanweisung*) u kojoj su iznijete dužnosti vojnog zapovjednika, Roll 264, Frs. 427-428. Više o djelovanju vojne uprave u Srbiji tijekom prvih šest mjeseci u vojnome dnevniku Opskrbnog odjela vojnog zapovjedništva u Srbiji, Roll 251, Frs. 405-482.
- ⁴⁰ Micr. No. T-501, Roll 249, Frs. 1046-1048.
- ⁴¹ Micr. No. T-501, Roll 251, Frs. 420-422. Vidi i Stambolić, „Okupacija Srbije”, str. 50.
- ⁴² Dio njemačkih jedinica stacioniran je u NDH po završetku vojnih operacija protiv Jugoslavije prema unilateralnoj njemačkoj odluci, a kasnije na temelju sporazuma između Njemačke i NDH od 20. lipnja 1941. godine.
- ⁴³ Više o razmještanju četiriju divizija od 9. lipnja 1941, koji je po svoj prilici ostao neizmijenjen negdje do kolovoza, Micr. No. T-501, Roll 245, Fr. 433. Više o razmjerno neprikladnom sastavu tih jedinica, „Wisshaupt Report”, str. 6. Riječ je o izvještaju na 190 stranica, pod naslovom „Die Bekämpfung der Aufstandsbewegung im Südostraum”, I. dio, lipanj 1941 – kolovoz 1942, koji je viši vojni arhivar Ernst Wisshaupt 1. veljače 1944. priredio za zapovjednika stožera vrhovnog zapovjednika jugoistočne Europe (Vojne skupine F). Do snimke na mikrofilm došao sam zahvaljujući Rodoljubu Čolakoviću. (Malo kraća verzija nalazi se u Nacionalnom arhivu SAD-a, Record Group 238, World War II Crimes Records, Doc. No. NOKW-1898, Office of Chief of Counsel, Nürnberg.) Više o razmještanju bojna lokalne obrane od 27. lipnja 1941. godine, Micr. No. T-501, Roll 245, Fr. 504.
- ⁴⁴ Stambolić, „Okupacija Srbije”, str. 55-56.
- ⁴⁵ Njemačka, Wehrmacht, Oberkommando, *Hitlers Weisungen*, str. 122-127. Više o preuzimanju od strane Dvanaeste armije u zapisniku s konferencije održane 17. lipnja, Micr. No. T-501, Roll 251, Frs. 654-657.
- ⁴⁶ Talijani su imali veliku skupinu za vezu sa zapovjednikom oružanih snaga u jugoistočnoj Europi u Solunu, te skupinu za vezu s njemačkim zapovjedništvima u Beogradu. Poto-nju skupinu na dan 21. ožujka 1942. činilo je 36 časnika, 35 dočasnika te 310 vojnika. Micr. No. T-501, Roll 247, Fr. 1047. Nijemci su, pak, imali skupine za vezu s talijanskim zapovjedništvima. Vidi i bilješku 90.
- ⁴⁷ Danckelmannov zahtjev od 4. kolovoza, Micr. No. T-501, Roll 246, Fr. 21, a zahtjev od 8. kolovoza, Fr. 86. Vidi i Micr. No. T-120, Roll 5786, Fr. H300,998.

- ⁴⁸ Micr. No. T-501, Roll 246, Fr. 41.
- ⁴⁹ Danckelmannova zapovijed Baderu od 11. kolovoza, Micr. No. T-501, Roll 246, Frs. 45-47. Baderova zapovijed od 13. kolovoza, Frs. 78-80.
- ⁵⁰ Vidi ispitivanje Veessenmayera nakon rata, Micr. No. T-679, Roll 3, Frs. 640-641, koje je dio arhiva Posebne istražiteljske misije u Njemačkoj 1945. i 1946. američkog State Departmenta.
- ⁵¹ „Wissshaupt Report”, str. 42 (vidi bilješku 43).
- ⁵² Njemačka, Wehrmacht, Oberkommando, *Hitlers Weisungen*, str. 128.
- ⁵³ Sjedinjene Američke Države, *Trials of War Criminals*, sv. 11, str. 1020-25.
- ⁵⁴ Glišić, *Teror i zločini*, str. 63-69, osobito str. 64. i 66.
- ⁵⁵ „Wissshaupt Report”, str. 42, 51-52 (vidi bilješku 43).
- ⁵⁶ *Zbornik DNOR*, 1. serija, 1. knjiga, str. 450-452. „Wissshaupt Report”, str. 62, 66-67 (vidi bilješku 43).
- ⁵⁷ *Zbornik DNOR*, 1. serija, 1. knjiga, str. 626.
- ⁵⁸ Micr. No. T-501, Roll 247, Fr. 940. U daljnjem tekstu spominjat ću ga kao glavnog zapovjednika.
- ⁵⁹ Više o dolasku Kuntzea na Listovo mjesto u *Zborniku DNOR*, 1. serija, 1. knjiga, str. 589, a o dolasku Lohra na Kuntzeovo mjesto, *Kriegstagebuch*, sv. 1, dio 2, str. 140. Lohr je bio sin Austrijanaca i Ruskinje, te je navodno bio jedini njemački general koji je pripadao Ruskoj pravoslavnoj crkvi. Kao mladi austrougarski časnik služio je u Bosni.
- ⁶⁰ Njemačka, Wehrmacht, Oberkommando, *Hitlers Weisungen*, str. 209-214.
- ⁶¹ Više o toj direktivi, *ibid.*, str. 218-223.
- ⁶² *Kriegstagebuch*, sv. 3, dio 2, str. 969-970, 1015. i osobito 1453-1454.
- ⁶³ Poput Lohra, i Rendulic je bio Austrijanac, po ocu hrvatskog podrijetla.
- ⁶⁴ *Kriegstagebuch*, sv. 3, dio 2, str. 946-947, 969-970. i 1115. Broj divizija i borbenih skupina u tim SS korpusima i korpusima kopnene vojske s vremenom se mijenjao, ovisno o razmjerima i području djelovanja protiv jugoslavenskih i albanskih partizana.
- ⁶⁵ *Ibid.*, str. 223-224. Više o odnosima između njemačkih i talijanskih snaga od početka srpnja do sredine rujna 1943, vidi *ibid.*, str. 765-1098.
- ⁶⁶ Radna verzija teksta Provedbene naredbe br. 1 od 31. srpnja 1943. uz Direktivu br. 49, vidi Njemačka, Wehrmacht, Oberkommando, *Hitlers Weisungen*, str. 227-230.
- ⁶⁷ Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 440-441.
- ⁶⁸ Vidi provedbenu naredbu br. 3 od 7. kolovoza 1943. uz Direktivu br. 48. Njemačka, Wehrmacht, Oberkommando, *Hitlers Weisungen*, str. 224-226.
- ⁶⁹ *Ibid.*, str. 222.
- ⁷⁰ *Hronologija 1941-1945.*, str. 934.
- ⁷¹ Više o Felberovu preuzimanju taktičkog zapovjedništva: Micr. No. T-501, Roll 257, Fr. 175. Više o reorganizaciji njegova dotadašnjeg stožera: Micr. No. T-311, Roll 194, Fr. 204. Više o direktivi od 2. listopada: Micr. No. T-311, Roll 194, Frs. 153-154.
- ⁷² *Kriegstagebuch*, sv. 4, dio 2, str. 1405-1406. Istodobno je Löhrov bivši zapovjednik stožera, general potpukovnik Hermann Foertsch, preuzeo zapovjedništvo nad 1. armijom na zapadnoj fronti, dok je general potpukovnik Heinz von Gyldenfeldt, nekadašnji načelnik stožera Vojne skupine F, postao Löhrovim načelnikom stožera. Feldmarschal von Weichs nije dobio novo zapovjedno mjesto.
- ⁷³ Osim Stambolićeva članka „Okupacija Srbije”, vidi i sljedeće jugoslavenske (srpske) radove o toj temi, iako se većina gotovo isključivo bavi događajima tijekom 1941. godine:

Podjela Jugoslavije

Višnjić, „Nemački okupacijski sistem”, str. 84-92, Marjanović, „Nemački okupacijski sistem”, str. 263-301, idem, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret*, str. 13-41. Više o organizaciji njemačkih policijskih snaga u Srbiji u već spominjanoj Glišićevoj knjizi *Teror i zločini*.

⁷⁴ Vidi naredbu Vrhovnog zapovjedništva kopnene vojske od 16. travnja 1941. Micr. No. T-501, Roll 245, Fr. 264. Četiri zapovjedna područja bila su br. 599 u Beogradu, br. 809 u Nišu, br. 816 u Užicu i br. 610 u Pančevu, u Banatu.

⁷⁵ Micr. No. T-501, Roll 246, Frs. 723-727. Područno zapovjedništvo br. 599 ostalo je u Beogradu, a pod sobom je imalo okružno zapovjedništvo br. 378 u Požarevcu. Područno zapovjedništvo br. 809 ostalo je u Nišu, uz okružna zapovjedništva br. 857 u Zaječaru i br. 867 u Leskovcu. Područno zapovjedništvo br. 816, koje se ranije nalazilo u Užicu, premješteno je u Šabac, s okružnim zapovjedništvom br. 861 u Valjevu, dok je područno zapovjedništvo br. 610, ranije u Pančevu, preseljeno u Kraljevo, a pod sobom je imalo pet okružnih zapovjedništava, br. 832 u Kragujevcu, br. 833 u Kruševcu, br. 834 u Čupriji, br. 838 u Kosovskoj Mitrovici i br. 847 u Užicu. Okružno zapovjedništvo br. 823 u Velikom Bečkerek, u Banatu, steklo je status samostalnog okružnog zapovjedništva.

Vidi i Turnerov izvještaj od 8. srpnja 1942. državnome tajniku Stuckartu iz njemačkog Ministarstva unutarnjih poslova, o kojem će više riječi biti nešto kasnije, Micr. No. T-501, Roll 266, Frs. 1261-1268.

⁷⁶ Micr. No. T-501, Roll 249, Frs. 704-705 i Roll 253, Frs. 823-827.

⁷⁷ Prema jednom srbijanskome izvoru, Turner je bio sin britanskog pukovnika koji je 1888. napustio britansku vojsku i u istome činu pristupio njemačkoj Carskoj vojsci. Mlađi Turner školovao se za časnika, ali je napustio vojsku nakon teškog ranjavanja u Prvom svjetskome ratu. Krakov, *General Milan Nedić*, sv. 1, str. 183-184.

⁷⁸ Micr. No. T-501, Roll 266, Fr. 1263. Izvještaj je bio odgovor na Stuckartovo pitanje od 22. lipnja 1942 (Frs. 1259-1260) o prirodi vojne vlasti u Srbiji.

⁷⁹ Micr. No. T-501, Roll 352, Fr. 580. Kuntzeov zahtjev od 31. srpnja 1942. za Turnerovom smjenom, Roll 256, Frs. 1047-1048. Turner vojnim strukturama nije bio drag jer je smatrao da se vojne ovlasti moraju ograničiti na vojna pitanja. Htio je okupacijski režim u Srbiji organizirati tako da bude pod namjesnikom Reicha koji bi odgovarao Ministarstvu unutarnjih poslova Reicha, kao što je bio slučaj s njemačkim okupacijskim režimima u Zapadnoj Europi. Vidi njegov izvještaj Stuckartu, Roll 266, Fr. 1264. Turner se usto sukobljavao s visokim dužnosnicima Wehrmachta oko pravnog položaja dužnosnika vojne vlasti. Korespondencija o toj temi između rujna 1941. i kolovoza 1942: Roll 266, Frs. 1203-1257. Više o žestokim sukobima Turnera i Meysznara, vidi korespondenciju između njih i ostalih dužnosnika u razdoblju od travnja do listopada 1942, Roll 266, Frs. 1062-1135.

⁸⁰ Micr. No. T-501, Roll 352, Frs. 629. i 641, te Roll 253, Fr. 563.

⁸¹ Direktiva od 17. travnja 1941. o funkciji opunomoćenika za gospodarska pitanja u Srbiji: Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 431-432. Detaljniji prikaz opunomoćenikovih funkcija, te njegov odnos s vojnim zapovjednikom i vojnim upravnim aparatom u Srbiji nalazi se u pismu koje je Paul Körner, državni tajnik u uredu opunomoćenika za Četverogodišnji plan, 26. travnja 1941. uputio glavnome zapovjedniku vojske. Vidi Micr. No. T-75, Roll 69, Frs. 170-172.

Neuhausen je 9. XII. 1942. imenovan opunomoćenikom za proizvodnju metala i ruda na Jugoistoku Europe. Isprva su pod njegovom jurisdikcijom bile tek rudarske i metalurške tvrtke u okupiranoj Srbiji i dijelu Makedonije koji je pripojila Bugarska. Nakon 1. ožujka 1943. godine, takve tvrtke u dijelu Grčke pod njemačkom okupacijom, a nakon talijanske

kapitulacije i tvrtke u dijelu Grčke koji je bio pod talijanskom okupacijom, kao i u Albaniji, također su ušle u krug njegove odgovornosti. Vidi „Neuhausen III”.

Kao avijatičar u Prvom svjetskom ratu, Neuhausen je uživao povjerenje maršala Göringa. Dobro je poznao Srbiju, budući da je od 1931. bio stacioniran u Beogradu, prvo kao voditelj Njemačkog transportnog ureda (odakle je vjerojatno provodio i političke i gospodarske obavještajne zadatke), a potom i kao službeni predstavnik Nacionalsocijalističke radničke stranke u Jugoslaviji, te na koncu kao njemački generalni konzul. Imao je brojne veze i u vladinim i u gospodarskim krugovima, te bio izvrsno informiran o političkoj i gospodarskoj situaciji. Prema riječima Hermanna Neubachera, koji je u rujnu 1943. postao posebnim izaslanikom u Beogradu, Neuhausen nije bio tek moćan, nego i korumpiran, te je za službovanja u Beogradu stekao veliko bogatstvo. Nakon što su glavni zapovjednik jugoistočne Europe i Neubacher više puta uputili pritužbe na njegov račun, te u dogovoru s von Ribbentropom i Himmlerom, Neuhausen je uhićen potkraj kolovoza 1944. Prema izjavi koju je nakon rata dao jugoslavenskim istražiteljima, poslije uhićenja pet je mjeseci proveo u koncentracionome logoru, a ostatak vremena do završetka rata u zatočeništvu. A VII, fond Nijemci, reg. br. 1/5, str. 26, kutija 27/1. Neuhausena je na mjestu opunomoćenika za gospodarska pitanja zamijenio upravni šef Theo Keyser, a na funkciji čelnika vojne uprave upravni šef Danckwerts. Micr. No. T-501, Roll 258, Frs. 743-746.

⁸² Micr. No. T-501, Roll 266, Fr. 1092. Stambolić, „Okupacija Srbije”, str. 54-55.

⁸³ Meysznerovo imenovanje (*Dienstanweisung*) od 22. siječnja 1942. u Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 438-439.

⁸⁴ Bundesrepublik Deutschland, Bundesarchiv, *Zur Geschichte der Ordnungspolizei, 1936-1945*. U tom izdanju nalaze se studije Hansa-Joachima Neufeldta, Jürgena Hucka i Georga Tessina. Prve dvije imaju konsektivnu, a treća, zasebnu paginaciju. Bilješka se odnosi na Tessinov tekst, str. 68-71.

⁸⁵ Micr. No. T-501, Roll 248, Fr. 586. i Roll 253, Frs. 283-287. Vidi i Glišić, *Teror i zločini*, str. 100-110.

⁸⁶ Herzog, *Besatzungsverwaltung*, str. 117-118.

⁸⁷ Meysznerovo geslo bilo je dobro poznato njemačkim dužnosnicima u Srbiji. Vidi izvještaj od 29. kolovoza 1943. koji je potpukovnik Klamroth iz Operativnog stožera Wehrmachta podnio nakon inspekcijaskog obilaska Balkana: Micr. No. T-78, Roll 332, Fr. 6,289,889. Austrijanac Meyszner bio je na početku karijere časnik austrougarske vojske, a zatim je, nakon Prvoga svjetskog rata, prebačen u austrijske žandarmerijske snage, te se počeo poigravati i politikom. Godine 1934. sudjelovao je u pobuni koja je stajala života austrijskog kancelara Engelberta Dollfussa. Nakon neuspjeha pobune, pobjegao je u Njemačku i nešto kasnije pristupio njemačkoj policiji. Deutschland, Bundesrepublik, Bundesarchiv, *Zur Geschichte der Ordnungspolizei, 1936-1945.*, Neufeldtov tekst, str. 111.

⁸⁸ Više o Neubacherovoj misiji u 5. poglavlju.

⁸⁹ Više o Hitlerovu imenovanju od 28. travnja i von Ribbentropovoj direktivi od 3. svibnja 1941. Benzleru, Micr. No. T-120, Roll 200, Frs. 153,205-8.

⁹⁰ Micr. No. T-120, Roll 5785, Fr. H299,941. Što je bilo najneobičnije, predratni talijanski izaslanik u Jugoslaviji, Francesco G. Mameli, zadržao se u Beogradu i nakon što su Nijemci okupirali Srbiju. Vjerojatno je bio zadužen za promatranje događaja. Vidi primjerice, njegov izvještaj od 26. prosinca 1941. godine, Micr. No. T-821, Roll 21, Frs. 385-390.

⁹¹ Neubacherov prijeziran stav o Benzleru vidljiv je iz odgovora koje je dao prilikom ispitiivanja, Micr. No. 679, Roll 2, Fr. 752.

Čak i nakon opoziva, SS se protivio Benzleru, pokušavajući onemogućiti njegovo imeno-

Podjela Jugoslavije

vanje na novu funkciju u Budimpešti. Prema jednoj od optužaba, Benzler, čija je supruga podrijetlom bila iz Mađarske, pokazivao je naklonost prema mađarskoj majini u Banatu. Korespondencija o tome: Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,476-501, a osobito H299, 498-501.

⁹² Micr. No. T-501, Roll 352, Frs. 76-78. Vidi i Baderovu direktivu od 9. studenoga 1942. o „međusobnoj suradnji njemačkih služba u Srbiji, kao i sa srbijanskim vlastima”, Frs. 498-502.

⁹³ Micr. No. T-501, Roll 249, Frs. 351-352.

⁹⁴ Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,458-60. Više o Nedićevim zahtjevima u tom razdoblju u 5. poglavlju.

⁹⁵ Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,465-67.

⁹⁶ Na konferenciji održanoj 24. rujna 1943. general Felber izvijestio je Nedića da će od tog trenutka on, Felber, biti isključivo odgovoran za pitanja vojne uprave i vojne sigurnosti, te da se Nedić o tim pitanjima treba obraćati isključivo njemu. Micr. No. T-501, Roll 253, Fr. 366.

⁹⁷ Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 219-221.

⁹⁸ Warlimont, *Im Hauptquartier der deutschen Wehrmacht; Kriegstagebuch*, sv. 2, dio 1, str. 735-736. Vidi i Herzog, *Besatzungsverwaltung*, str. 112. i Veessenmayerovo ispitivanje, Micr. No. 679, Roll 3, Fr. 640.